

EPOCHAS JUNGIANTIS NACIONALIZMAS:

tautos (de)konstravimas
tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio
Lietuvoje

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

EPOCHAS JUNGIANTIS NACIONALIZMAS:

tautos (de)konstravimas
tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio
Lietuvoje

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2013

UDK 323.1(474.5)(091)
Ep37

Mokslinis redaktorius
Česlovas Laurinavičius

Knygos rengimą ir leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Projekto finansavimo sutartis Nr. LIT-4-9

Recenzentai
prof. dr. Dalia Leinartė
dr. Rasa Čepaitienė

Saulius Grybkaukas

Antisovietiniai protestai ir nomenklatūros partikuliarizmas. Sąveikos poveikis lietuviško nacionalizmo kaitai

Įvadas

Lietuvių tautinis judėjimas, jo antisovietinis pobūdis yra plačių mokslinių diskusijų ir aptarimų viešojoje erdvėje tema. Galima tvirtinti, kad beveik visi moksliniai istorijos darbai, pasirodę atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, vienaip ar kitaip susiję su šia tema: ar tai būtų sovietinė okupacija ir aneksija, ginkluotas pasipriešinimas jai, Katalikų bažnyčios, pogrindžio ir disidentų veikla, ar sovietinės indoktrinacijos ir visuomenės nepasitenkinimo, apatijos ar net biurokratinių nomenklatūros rutinų, lietuviškosios nomenklatūros ūkinių ir socialinių strategijų tyrinėjimai. Esant darbų gausybei, atrodytų, pakaktų apibendrinti Lietuvos istorikų ir kitų mokslo šakų tyrinėtojų darbus. Vis dėlto toks jau publikuotų darbų aptarimas nepadėtų galutinai atsakyti į monografijos tyrimo klausimą apie nacionalizmo tęstinumą XX a. Šios monografijos dalies tikslas – išsiaiškinti, koks nacionalizmas buvo paveldėtas iš pirmosios respublikos ir Antrojo pasaulinio karo laikotarpio, kaip ir kodėl jis kito (jei būta kaitos) sovietiniu laikotarpiu. Jau iš pirmo žvilgsnio akivaizdu, kad skirtingi istoriniai pasakojimai ir praeities

vaizdavimai ne tiek papildo vienas kitą, kiek piešia visiškai priešingą vaizdą. Antai lietuviškojoje istoriografijoje vis dar vyraujanti totalitaristinė ar, vadinkime, „Kovojančios Lietuvos“ prieiga nepripažįsta lietuviškosios nomenklatūros nacionalizmo ar tam tikro patriotizmo momentų buvimo jos veikloje.

Galima tvirtinti, kad nomenklatūros partikuliarizmo, t. y. tam tikro jos nutolimo nuo centro – Kremliaus, klausimas yra išstumtas į vien buvusių veikėjų atsiminimų erdvę. Vis dėlto, imantis socialinės ar ekonominės raidos sovietmečiu analizės, prie nomenklatūros partikuliarizmo klausimo neišvengiamai grįžtama. Lietuviškosios nomenklatūros institucinis nacionalizmas ar komunistinio nacionalizmo momentai tyrinėti lietuvių išeivijos autorių darbuose¹, o atkūrus nepriklausomybę aptariami S. Grybkausko ir V. Ivanausko monografijose.²

Lietuviškoje istoriografijoje nomenklatūros partikuliarizmo momentas nėra išryškintas, užtat jam nemažai dėmesio skiria Vakarų autoriai. Įdomu, kad nomenklatūros partikuliarizmo, o ne nacionalizmo raiškos visuomenėje priežastys žlungant sovietinei sistemai akcentuojamos Rusijos autorių darbuose, nors, atrodytų, turėtų būti priešingai – rusams dar nuo „bendros istorijos“ SSRS laikotarpiu turėtų būti žinomas titulinių tautų, tame tarpe ir lietuvių, nepasitenkinimas sovietine santvarka. Rusijos istorikų nuomone, didelė bolševikų nacionalinės politikos klaida buvo tai, kad į SSRS administracinės sistemos pagrindą buvo įtrauktas nacionalinis teritorinis principas, kuris stimuliuojo nacionalistinių separatizmą.³

¹ T. Remeikis, *Opposition to the Soviet Rule in Lithuania 1945–1980*, Chicago, III.: Institute of Lithuanian Studies Press, 1980; A. Idzelis, Commentary on „Institutional Nationalisms“ in Lithuania, *Lithuanus*, 1983, vol. 29, No. 2.

² S. Grybkauskas, *Sovietinė nomenklatūra ir pramonės valdymas Lietuvoje*, Vilnius, 2011; V. Ivanauskas, *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: Tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988)*, Vilnius, 2011.

³ О. Н. Пивоварова, *Государственная власть и национальные движения в СССР в 1960–1970-е гг.*, Москва, 2003, с. 27.

Vis dėlto lieka klausimas, ar iš tiesų antisovietinis nacionalinis judėjimas, visuomenės nepasitenkinimas režimu ir lietuviškosios nomenklatūros veikla yra atskiros, mažai ką bendra turinčios tematikos, kurių vienintelis susilietimo taškas – nomenklatūros kolaboravimas ir pastangos užgniaužti tautinį nepasitenkinimą. Taigi čia nomenklatūra vaizduojama kaip nuoseklus, sustabarėjęs centro agentas, kurio svarbiausias tikslas buvo Maskvos sprendimų retransliacija į respubliką ir jos gyventojų sovietinis indoktrinavimas. Tačiau net ir čia, manyčiau, būtų galima rasti aspektą, kuris leistų analitinę, sakyčiau, dialektinę jungtį, paaiškinančią lietuviškojo nacionalizmo dinamiką sovietmečiu.

Svarbiausias šios knygos dalies teiginys – lietuviškojo nacionalizmo raiška visuomenėje ne tik brandino nepasitenkinimą sovietine sistema, jungė jos antisovietinio pasipriešinimo patirtį, vertė ieškoti nebendradarbiavimo su režimu formų, bet ir skatino sovietinės lietuviškosios nomenklatūros partikuliarizmą.

Kuo galėtų būti aktualus šis teiginys? Pirmia, tai nėra vien bandymas „mechanškai“ sujungti „Kovojančios Lietuvos“⁴, „Nepaklusnios visuomenės“⁵ ir nacionalinio komunizmo pasakojimus. Svarbu atskleisti, kaip pasireiškę antisovietiniai lietuvių visuomenės protestai paveikė sovietinę nacionalinę politiką. Kyla paprastas klausimas – ar apskritai tokia reakcija buvo? Gal priešingai, režimas nesugebėjo tinkamai reaguoti ar net nematė reikalo „sureikšminti“ šių įvykių? Antra, šis teiginys leidžia tyrinėti nacionalizmą atskleidžiant jo dinamiką, kaitą sovietmečiu. Tai, kad nacionalizmo formos gali būti sovietinės indoktrinacijos produktas, kalbama filosofės N. Putinaitės monografijoje.⁶ Manychiau, autorė nepelnytai

⁴ Prie „Kovojančios Lietuvos“ prieigos priskirtina kol kas vienintelė sintetinė studija iš sovietinės Lietuvos tematikos, publikuota Lietuvoje: A. Anušauskas, V. Tininis ir kiti, *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005.

⁵ A. Ramonaitė, J. Kavaliauskaitė ir kt., *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveiklos galia*, Vilnius, 2012.

⁶ N. Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2007.

kritikuojama akcentuojant istorines jos knygos detales, o ne esmę – sovietinio nacionalinio komunizmo ir jos indoktrinacijos padarinius *šiandienos* visuomenei. Mano teiginys neprieštarauja N. Putnaitės pagrindiniam teiginiui, kad nacionalizmas, etnocentrizmas gali būti dirbtinis, sovietinis, tačiau mano klausimas yra – kaip jis toks tapo? Galiausiai atskleidus, kaip nomenklatūra sąveikavo su nacionalistiniais protestais, pati nomenklatūros veikla gali pasirodyti ne tokia jau sovietinė, buvus veikiama ne tik Kremliaus nutarimų, bet iš dalies ir tautinio sąjūdžio.

Nacionalizmo sovietmečiu klausimas verčia neapsiriboti vien lietuviškosios historiografijos įdirbiu ir atsižvelgti į nacionalizmo tyrinėjimus kitose šalyse. Pradedant nuo dešimto dešimtmečio vidurio, tiksliau, nuo Ronaldo Suny'o (Ronaldo Sanio) knygos⁷ ir Y. Slezkine'o (J. Slezkino) straipsnio⁸, galima pamatyti Vakarų autorių darbuose vyraujančią nuostatą, kad sovietinis režimas, pats to nenorėdamas, paskatino tautų plėtrą, jų kultūros raidą. Bet ar tai tinka Baltijos šalims, kurios jau prieš sovietų okupaciją buvo modernios valstybės? Taigi Lietuva, kaip okupuota respublika, neišvengiamai turėjo patirti sovietinę nacionalinę politiką, jau išbandytą Ukrainos ir Baltarusijos, Vidurinės Azijos ar Užkaukazės respublikose. Klausimas, ar tikrai sovietinė tautinė politika buvo tokia jau „švelni“ (angl. *affirmative*)⁹ Lietuvai? Jei iš tiesų būta „švelnios“, tautinę kultūrą skatinusios sovietinės nacionalinės politikos, mes turėtume pripažinti, kad mūsų antroji respublika, prasidėjusi kovo 11 dieną, yra ne vien prieškario respublikos tęsinys, bet ir sovietinės nacionalinės politikos produktas.

⁷ R. G. Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford University Press, 1993.

⁸ Y. Slezkine, The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism, *Slavic Review*, vol. 53, No. 2 (Summer 1994), p. 414–452.

⁹ Sąvoką „*affirmative*“ į akademinį vartojimą įtraukė Terry Martinas (Teris Martinas). T. Martin, *Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Cornell University Press, 2001.

Nacionalinio komunizmo ribos

Nacionalinio komunizmo momentus lietuviškojoje nomenklatūroje galima įvardyti įvairiai: Maskva jį kritikavo kaip vietininkiškumą, išeivijos lietuvių autoriai kalbėjo apie institucinį nacionalizmą¹⁰, šiandieną autoriai jį mini kaip nacionalinį komunizmą. Apie vietininkiškumą Maskvoje prakalbta antroje šešto dešimtmečio pusėje – iki tol minėtas vien žinybiškumas, už kurį galėjo būti kritikuojamos ne vien ministerijos, bet ir regioninė valdžia. 1956 m. sausio mėnesį vykusiame LKP CK IX plenumo bene pirmą kartą pateiktas apibūdinimas, kas yra vietininkiškumas. Jis buvo apibrėžiamas kaip respublikos interesų priešpriešinimas visos SSRS interesams. Pažymėsime, kad kalbama ne apie šiaip vietinius, o būtent respublikos interesus. Respublikos samprata sovietinėje nacionalinėje politikoje buvo siejama su tituline tauta, tam tikra tautos gyvenama teritorija, kalba ir kultūra, todėl akivaizdu, kad šią primordialistinę konstrukciją „apginklavus“ interesais etnografinis vienetas grėsi tapti politiniu, o to Kremlius visiškai nepageidavo. Sovietinės apibrėžtys kaip tik vietinių ypatumų sureikšminimą, „nepasitikėjimą didžiųjų šalių proletariatu“ įvardijo kaip nacionalizmą, net neužsimindamos apie nacionalistinius protestus ar buržuazinę nacionalistinę veiklą, kuri buvo palikta KGB veiklai. Matyt, kaip tik dėl šios aplinkybės lietuviškoji nomenklatūra vengė kalbėti apie „respublikos interesus“.

Tautinis komunizmas prisidėjo prie sovietinės ideologijos sklaidos, tačiau dėl jo sovietizmai lietuvius pasiekė jau pakitę, sutautinti, prisotinti vietinio kolorito ir lokalumo. Sovietinė federacinė sistema lėmė tam tikrą partikuliarizmą, išcentrinę lietuviškosios nomenklatūros laikyseną, tačiau būta ir esmingesnių, su nomenklatūros veikėjų tautiniu tapatumu susijusių dalykų, o lietuviškosios nomenklatūros sąlytis su antisovietiniais protestais ir nacionalistiniais reiškiniais vertė ją sukti nacionalinio komunizmo keliu. Šie trys elementai – sovietinė federacinė sistema, nomenklatūros

¹⁰ T. Remeikis, *op. cit.*

nacionalinis tapatumas ir antisovietinė raiška – buvo savarankiški, tačiau tarpusavyje susiję, kurių „nesusitartas“ produktas buvo nacionalinis komunizmas ir lietuvių liaudinio identiteto bandymas. Pusėtinai pavykęs, jis kūrė „tarybinį lietuvį“, kuris šiandieną minimas kaip gyvybinga liekana, išsisknijusi sovietmetyje gyvenusio lietuvio sąmonėje, ar net recidyvas, naikintinas bent jau desovietizacijos priešnuodžiu.

Trapi minėtų trijų elementų kompozicija kūrė sąlygas, būtinas nacionaliniam komunizmui egzistuoti. Šalia Kremliaus tautinės politikos, grasinančios regioniniais projektais, bet neatsisakančios federacinės struktūros, svarbiausia buvo antisovietinių protestų intensyvumas ir lietuviškosios nomenklatūros gebėjimas atlaikyti jį pelnant Kremliaus pritarimą ir pripažinimą. Sovietinių dokumentų kalbos apie būtinybę „susitelkti aplink lenininį Centro Komitetą“ (Kremlių) ir išlaikyti respublikos partinės organizacijos vienybę gali atrodyti ne vien buvusios tuščios ideologinės frazės, bet sąlyga išlikti Kremliaus „neišvalytiems“. Esant antisovietiniams protestams, „respublikos CK“ grupuotės ar klanai galėjo pamiršti nesantaiką ir susitelkti prieš „buržuazinius nacionalistus“, tačiau nacionalistiniams reiškiniams užsitęsus ar suintensyvėjus grėsė nomenklatūros vidaus skilimas, santykių aiškinimasis ir galiausiai prašymas Maskvai „sustiprinti respublikos vadovybę“ naujais (dažnai atsiųstais) kadrais. Panašiai vyko Latvijoje šešto dešimtmečio pabaigoje. Anot latvių istorikės D. Bleiereės, tiek lietuviška, tiek latvių titulinė nomenklatūra buvo atsidūrusi N. Chruščiovo kritikos smaigalyje, tačiau tik latvių nacionaliniai komunistai buvo „išvalyti“. D. Bleiereės nuomone, ne vien nemokėjimas bendrauti su Maskva lėmė kadru valymą Latvijoje 1959 m., bet ir kelių įtakingų nomenklatūros grupuočių trintis.¹¹

¹¹ D. Bleiere, „Centre-Periphery Relations between the Latvian SSR and the Kremlin and Development of the Latvian National Socialism“, pranešimas sesijoje *Which Form? Which Content? Sovietization and Mobilization of National Identity in the Soviet Periphery during Late Socialism*. ASEEES 44th Annual Convention, New Orleans, LA, November 16, 2012. Cituojama gavus autorės sutikimą.

Lietuviškoji nomenklatūra išvengė valymų, nes buvo vieninga, „susitelkusi“, o tai padėjo A. Sniečkaus aplinkai atlaikyti nacionalizmo iššūkius ir Maskvos kaltinimus „vietininkiškumu“. „Vidinių diskusijų“ ribos atskleidžia sovietinio imperinio universalizmo imtį. Partinės taisyklės, susiaurindamos nacionalinio komunizmo raiškos erdvę, panaikino bet kokias galimas alternatyvias nuostatas. J. Stalino valdymo laikotarpiu galima išvelgti dvi kiek skirtingas respublikos „darbo žmonių“ judėjimo link sovietinės sistemos interpretacijas, legitimuojančias sovietinę valdžią Lietuvoje: tai A. Sniečkaus ir J. Paleckio projekcijos. A. Sniečkaus svarbiausias akcentas buvo būtent „didžiosios Rusijos“ darbo žmonių pagalba ir pavyzdys, o J. Paleckis, neatmesdamas kaimyninės Rusijos indėlio, pabrėžė ir lietuvių revoliucinį paveldą.

1948 m. vykusiame LKP CK XV plenumo A. Sniečkus kritikavo Augustiną Janulaitį, jog jis vengia grįžti prie savo knygoje „Lietuva ir dabartinė Rusija“ (1925 m.) išsakytos minties, „kad viena Rusija tegali išgelbėti“. Anot A. Sniečkaus, „klausimas, kurį išspręsti ėmėsi A. Janulaitis, galėjo būti išspręstas tik taip: arba su Lietuvos darbo žmonėmis už Tarybų Sąjungą, arba su Lietuvos buržuazija prieš Tarybų Sąjungą“.¹²

Minėtame plenumo kritikos sulaukė A. Venclova ir J. Šimkus dėl poetės Salomėjos Nėries gyvenimo ir kūrybos vertinimų. Sovietinės Lietuvos vadovas teigė, kad A. Venclovos pateikta S. Nėries poezijos dvitomio įžanga pernelyg sureikšmina „vadinamąjį „Trečiąjį frontą“, o J. Šimkaus straipsnyje „Literatūroje ir mene“ „klaidingai“ tvirtinama, jog poetė tik dėl „Trečiojo fronto“ stojo į revoliucinės rašytojos kelią. Anot A. Sniečkaus, tokie tvirtinimai yra istorinės tiesos iškraipymas, nes S. Nėris „jau 1929 m. rasdavo karštus užuojautos žodžius Lietuvos darbo žmonėms, ji matė didvyrišką jų kovą“. Jis tvirtino, kad poetės išsakyta „užuojauta“ tik padedant SSRS galėjo tapti lietuvių liaudies revoliucine kova: „Ji mato išnaudojimą ir skurdą Europos šalyse <...>. Jos dėmesį patraukia

¹² *Ibid.*, p. 15.

Tarybų Sąjunga.“¹³ Savo argumentavimą A. Sniečkus baigia teigdamas: „Salomėją Nėrį į revoliucinį kelią atvedė Lietuvos Kompartijos vadovaujama Lietuvos darbo žmonių kova, Tarybų Sąjungos darbo žmonių kova ir laimėjimai, viso pasaulio darbo žmonių kova, ir toli gražu ne tik „Trečiasis frontas“, kurio dauguma, tarp kitko, nesiekė nė Salomėjos Nėries pečių ir vėliau net nusirito į fašistines pozicijas.“ Ir nors, pasak A. Sniečkaus, partija įvertina priešakinę „Trečiojo fronto“ veiklą „tamsiais reakcijos metais“, jo kovą su fašizmu, dar nereiškia, kad reikia idealizuoti „Trečiąjį frontą“ ir vaizduoti jį kaip „revoliucinio judėjimo Lietuvoje centrą“.¹⁴

Šiuose sovietinės Lietuvos vadovo žodžiuose galėtume išvelgti nenorą tapatinti „revoliucinį judėjimą“ su „trečiuoju“, nes ideologiškai „trečiasis“ nebuvo įmanomas. Turėjo būti tik dviejų klasių kova, kuriai vadovavo LKP. A. Sniečkus šią organizaciją ir patį save asmeniškai siekė pozicionuoti kaip revoliucinio judėjimo centrą, „privatizuojant“ S. Nėrį ir kitus radikaliuosius rašytojus, poetus.

Kitokios linijos laikėsi Justas Paleckis, kuris sovietinės valdžios Lietuvoje legitimumo akcentą kildino iš pačios lietuvių tautos revoliucinio, progresyvaus tautinio judėjimo, žinoma, pripažindamas ir šlovindamas didžiosios rusų tautos paramą. Tiesą sakant, J. Paleckis nebuvo itin originalus, nes minėtame plenumo A. Venclova buvo kritikuotas už tai, kad lietuvių nacionalinį judėjimą antroje XIX a. pusėje mėgina vaizduoti kaip „grynai liaudinį judėjimą“ be šio judėjimo klasinės analizės.¹⁵

Manytina, kad ne vien sąjunginis bolševikinis diskursas, bet ir asmeninės A. Sniečkaus ir jo aplinkos ambicijos, siekiančios monopolinės ir nekvestionuojamos teisės į revoliucinę praeitį, apribojo lietuvių revoliucinio judėjimo interpretaciją, jos genezės sampratą, taip susiaurindamos ideologinio balansavimo galimybes. Rėmimasis vien „didžiosios Rusijos“ veiksmu atsisakant tautinės revoliuci-

¹³ *Ibid.*, p. 25.

¹⁴ A. Sniečkus, *Apie ideologinio darbo pagerinimą*. Pranešimo LKP (b) CK XV plenumo sutrumpinta stenograma, „Tiesos“ leidykla, Vilnius, 1948, p. 25.

¹⁵ *Ibid.*, p. 25.

jos istorijos negalėjo būti patrauklus nei lietuviškajai kūrybinei inteligentijai, nei Lietuvos gyventojams. Buvo būtina „sava“, lietuviška revoliucinė istorija, tačiau dėl A. Sniečkaus politinių ambicijų jos pasakojimas J. Stalino valdymo laikotarpiu buvo nuvertinamas.

Kita vertus, A. Sniečkaus įsigalėjimas lietuviškojoje nomenklatūroje galėjo lemti partikuliarinį tvirtumą Maskvos atžvilgiu. Reikia turėti omenyje tai, kad J. Paleckis ir vyresnės kartos inteligentijos grupuotė buvo „užsipulta“ sudėtingu J. Stalino valdymo laikotarpiu, o pats A. Sniečkus turėjo konkurentą į savo postą. Anot E. Zubkovos, šešto dešimtmečio pradžioje išryškėjo A. Sniečkaus ir Vilniaus srities partijos sekretoriaus D. Šupikovo konfliktas. Pastarasis aktyviai informuodavo Maskvą apie padėtį respublikoje. Ir nors, anot Rusijos istorikės, Maskvos „pasirinkimas“ buvo A. Sniečkaus naudai¹⁶ ir ši 1952 m. vasarį priėmė nutarimą dėl Vilniaus srities partijos komiteto klaidų, vis dėlto A. Sniečkaus pozicijos nebuvo stiprios. J. Stalino valdymo laikotarpiu A. Sniečkus negalėjo apeliuoti nei į stiprų revoliucinį judėjimą, nei į teorinį lietuviškojo komunizmo paveldą. 1926 m. sušaudžius keturis pirmosios kartos komunistų lyderius, jos įpėdiniai V. Kapsukas ir Z. Angarietis buvo J. Stalino persekiojami, o Z. Angarietis ir nužudytas. Tik po J. Stalino mirties A. Sniečkus galėjo „prisiminti“, kad komunistiniame diskurse yra ir lietuviško paveldo LKP IX suvažiavime paminėdamas Z. Angarietį. Iki „chruščiovinio“ atšilimo kaip tik radikalieji kūrybininkai, dėl „didžiojo apakimo“¹⁷ simpatizavę Sovietų Sąjungai dar prieš okupaciją, tapo lietuvių komunistų legitimumo ramsčiu, rodančiu tiek gyventojams, tiek ir Maskvai lietuvių revoliucingumą.

Taigi galima tvirtinti, kad Kremliaus nacionalinės politikos standartas, taikytas sovietinėms respublikoms, komunistų revoliucinio paveldo interpretacijoms paliko mažai vietos. Imperinis universalizmas menkino tautines „revoliucines“ istorijas, kurias

¹⁶ E. Зубкова, *Прибалтика и Кремль*, 2008, с. 186, 187.

¹⁷ M. Tamošaitis, *Didysis apakimas: lietuvių rašytojų kairėjimas 4-ajame XX a. dešimtmetyje*, Vilnius, 2010.

vietinių kultūrinių elitų galėjo būti atpažįstamos, ar bent jau iš dalies pripažįstamos kaip savos. Liaudinės Lietuvos konstruktas pradėtas intensyviai diegti tik N. Chruščiovo atšilimo laikotarpiu ir jam įtakos turėjo ne vien sušvelnėjusi Kremliaus politika, bet ir poreikis suvaldyti situaciją respublikoje, ypač prasidėjus masiniams protestams 1956 m.

„Kontroliuojama modernizacija“ ir nacionalizmas

Net ir matydami antisovietinę raišką primordialistiškai, t. y. kalbėdami apie nenuilstamą mūsų tautos kovą su sovietiniu režimu, negalėtume neigti lietuviško nacionalizmo pokyčių. Omenyje turiu ne lietuviškoje literatūroje įsitvirtinusius teiginius apie pasipriešinimo formų kaitą, kai partizaninį karą keitė pagrindinė veikla N. Chruščiovo laikotarpiu, o ši – disidentinis judėjimas valdant L. Brežnevui, galiausiai atvedęs iki pergalingo Sąjūdžio. Šią „statišką dinamiką“, kai visuomet „objektyvus“ lietuviškas patriotizmas veikia prieš nesikeičiantį sovietinį režimą, aktualu pakeisti sovietinės modernizacijos iššūkio lietuviškumui problema.

XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje vykusį lietuvių tapsmą modernia politine tauta ir vėlesnį valstybingumą galime pavadinti neužbaigta modernizacija. Reikėjo sparčiai besiformuojančios industrinės visuomenės, kuri turėjo tapti pilietinės tautos pagrindu. Kitaip nei modernios Vakarų tautos, lietuviai neišgyveno to pramonės sąlygoto nacionalizmo, apie kurį plačiai rašė E. Gellneris (E. Gellneris).¹⁸ Intensyvi pramonės plėtra sovietmečiu sudarė lietuviškajai nomenklatūrai tam tikrą jos politikos įteisinimo galimybę, leido respublikos gyventojams demonstruoti neva sovietinės sistemos pranašumą buvusio A. Smetonos režimo atžvilgiu.

Įdomus lietuviškojo nacionalizmo santykis su sovietine modernizacija. Ši neišvengiamai turėjo susidurti su pirmosios respublikos paveldu, nors ir „išvalytu“ J. Stalino represijų. Postalininiu laikotarpiu Lietuva pergyveno stiprius, prieštarigus ekonominius

¹⁸ E. Gellner, *Tautos ir nacionalizmas*, Vilnius, 1996, p. 48–51.

ir socialinius pokyčius, turėjusius didelę reikšmę nacionalizmo sklaidai ir tautiniams konfliktams. Šeštame dešimtmetyje išspręsti esminiai sovietinės Lietuvos nacionalinės sudėties ir socialinės plėtros klausimai leido įsitvirtinti lietuviškajai nomenklatūrai ir formuoti savitą socialistinės respublikos tapatumą. Šeštame dešimtmetyje, prasidėjus politinio režimo atšilimui, pradėta intensyvi sovietinės Lietuvos tapatybės, kuri skirtųsi nuo tarpukario respublikos, tačiau ir pabrėžtų skirtumus bei savitumus visos SSRS kontekste, kūrimas.

Laukė nemažas iššūkis lietuviškajai nomenklatūrai norint subalansuoti Maskvos sprendimų retransliavimą ir „nudrenuoti“ respublikos gyventojų nepasitenkinimą. Buvusių nomenklatūrininkų tvirtinimas, esą 1959 m. N. Chruščiovas norėjo išvalyti Lietuvos partinę vadovybę, bet „sumaišęs“ išvalė Latvijos nacionalinius komunistus, tik iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti kaip pokštas ar situacijos, kurioje tuomet buvo atsidūrę respublikos veikėjai, sureikšminimas.

Žvelgiant į šešto dešimtmečio Maskvos archyvų dokumentus iš tiesų tampa neįtikėtina, kodėl Lietuvoje neįvyko partijos kadry valymas kaip Latvijoje 1959 m. Matyt, šį Maskvos tariamą „apsirikimą“ lėmė skirtingos nomenklatūrų formuluotės. Latvijos vadovybė peržengė ribą svarstydamą, kodėl tarp Latvijos komunistų tiek mažai vietinių, ir kėlė gamybos vietinei rinkai klausimus, o sovietinės Lietuvos vadovams Latvijos atvejis buvo puikus pavyzdys, ko nevalia daryti ir kaip ūkinius autarkinius interesus reikia slėpti už visos SSRS ekonomikos efektyvumo skatinimo argumentų. Dėl antisovietinių pasireiškimų respublikoje, lietuvių protegavimo į vadovaujamus postus „klaidų“ ir ekonominių problemų A. Sniečkaus ir jo aplinkos politinis likimas antroje N. Chruščiovo valdymo laikotarpio pusėje, galima sakyti, kabojo ant plauko. Dar 1955 m. iš Estijos grįžęs ir situacija Pabaltijyje domėjęsis N. Chruščiovas teigė, kad šių respublikų vadovai yra silpni, turi nemažai problemų.¹⁹ Šeš-

¹⁹SSKP CK prezidiumo 1955 m. birželio 20 d. protokolas nr. 127, Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протоколы записи заседаний. Стенограммы. Постановления, т. 1., РОССPEN, с. 54–55.

to dešimtmečio pabaigoje SSKP CK funkcionierių rengtos pažymos apie padėtį Pabaltijo respublikose, žinoma, ir Lietuvoje, rodo didelį jų nepasitenkinimą respublikų vadovų veikla. A. Sniečkus kritikuotas už silpnus organizacinius gebėjimus vedant LKP IX suvažiavimą 1956 m. sausį, įsivėlimą į konfliktą su LSSR MT pirmininku M. Gedvilu.²⁰ Maskva itin nebuvo patenkinta įsibėgėjusia kadru kaita, lietuvių protegavimu į vadovaujamus postus. Jų kėlimas, kuris N. Chruščiovo valdymo pradžioje buvo toleruojamas dėl noro pelnyti respublikų nomenklatūrų palankumą, jam įsitvirtinus valdžioje tapo nebesvarbus. Maskva sulaukdavo gausybės skundų apie neva pažeidžiamas kitataučių teises ir lietuviškojo nacionalizmo protegavimą.

Po N. Chruščiovo „slaptojo“ pranešimo SSKP XX suvažiavime ir ypač po Vengrijos įvykių tais pačiais metais nacionalinis bruzdėjimas peraugo į atvirą demonstraciją.²¹ Po suvažiavimo fiksuoti pirmieji konfliktai pramonės įmonėse, kilę dėl lietuvių ar rusų kalbos vartojimo gamyklų raštvedyboje ir jas valdant.²² Įveikusi ginkluotą partizanų pasipriešinimą ir jų turėtą kaimų kontrolę, chruščioviniu laikotarpiu valdžia susidūrė su nacionalizmo problema, persikėlusia į miestus. Jie, ypač buvusi tarpukario sostinė Kaunas, tapo nacionalinio nepasitenkinimo raiškos erdve, o katalikiškos šventės – susibūrimų laiku. Antai, sklindant 1956 m. Vengrijos įvykių atgarsiams, antisovietiniai neramumai kilo kaip tik Vėlinių laikotarpiu – lapkričio 1–2 dienomis. Vilniuje ir Kaune buvo viešai protestuojama prieš religinių švenčių draudimą.²³ SSKP CK buvo informuota, kad Vilniuje tomis dienomis susirinko 500, o Kaune

²⁰ Ščegolev, 1956 m. sausio 30 d. informacija apie LKP IX suvažiavimą į SSKP CK, RGANI, f. 5, ap. 31, b. 59, l. 75–77.

²¹ J. Smith, Leadership and nationalism in the Soviet Republics, 1951–1959, *Khrushchev in the Kremlin: Policy and Government in the Soviet Union, 1953–1964*, p. 84.

²² SSKP CK instruktoriaus 1958 m. sausio 20 d. informacija į SSKP CK, *Этнические конфликты в СССР 1917–1991*, Москва, 2001.

²³ A. Anušauskas, V. Tininis ir kiti, *op. cit.*, p. 425.

net 20 tūkst. žmonių. Esą ir ankstesniais metais šiomis dienomis žmonės burdavosi kapinėse, bet tie susiejimai niekada nebuvo anti-sovietinio pobūdžio, o dabar kapinėse ir apylinkėse girdėjosi skanduojant „laisvę Lietuvai“, „pasekime Vengrijos pavyzdžiu“, „šalin komunistus“, „rusai, nešdinkitės iš Lietuvos“, buvo giedamas nepriklausomos Lietuvos himnas.²⁴

Mirus Stalinui keitėsi ideologinė santvarkos formuluotė, pabrėžianti, kad priešiški klasių respublikoje neliko, taip pat bandyta Bažnyčios hierarchus ir atstovus įtraukti į kolaboravimą su valdžia²⁵, tačiau nepavykus šiems mėginimams respublikos valdžia ėmė atvirai pulti Bažnyčią, net perlenkdama Maskvos nurodymus. Vietos nomenklatūra įtikinėjo Maskvą, kad nuslopinus partizanų kovas Bažnyčia tapo paskutine nacionalizmo atsparos vieta. Todėl ateizmo skiepijimas respublikoje buvo glaudžiai siejamas su kova prieš nacionalizmą. Raštuose į Maskvą būdavo tvirtinama, kad nacionalistiniai elementai „siekia Katalikų bažnyčią vaizduoti kaip lietuvių tautos ir jos kultūros gynėją nuo „rusifikacijos.“²⁶

Užsipuldama Katalikų bažnyčią sovietinė lietuviškoji nomenklatūra siekė vienu šūviu nušauti du zuikius: suvaldyti nacionalizmo proveržius respublikoje, nusimesti dalį politinės atsakomybės – ja privalėjo dalytis sąjunginės institucijos Maskvoje, priėmusios liberalesnes nuostatas dėl religinių kultūrų. Antra, neva kovai su Bažnyčia respublikos valdžia galėjo prašyti didesnių investicijų į kultūros įstaigų plėtrą. Antai 1956 m. LKP CK kritikavo SSRS kultūros ministeriją, kad ši neskiria pakankamai lėšų kaimo kultūros namams, kurių esą net lyginti negalima su Bažnyčių ištaigingumu.²⁷

²⁴ SSKP CK Partinių organų sąjunginėms respublikoms skyriaus sektoriaus vedėjo M. Gavrilovo 1956 11 27 informacija į SSKP CK, RGANI, f. 5, ap. 31, b. 59, p. 205.

²⁵ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius: Lietuvos genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002.

²⁶ A. Sniečkaus rašto į SSKP CK projektas, 1956 m. balandis, LYA, f. 1771, ap. 193, b. 1, l. 30, 31.

²⁷ LKP CK raštas į SSKP CK, LYA, f. 1771, ap. 193, l. 31.

Sovietmečiu prasidėjusi sparti industrializacija režimui leido visuomenę kontroliuoti, tačiau kartu buvo ir nemažas iššūkis. Nors nėra konkrečiai tyrinėta, kodėl lietuvių narystė Komunistų partijoje lenkė kitų Pabaltijo respublikų rodiklius, vis dėlto čia galima įžvelgti industrializacijos pasiūlyto socialinio mobilumo ir karjeros galimybių ryšį su sovietine indoktrinacija ar bent jau formalia naryste partijoje. Partijos narių gretose lietuvių gausėjo nuosekliai, po kelis tūkstančius per metus, kol 1975 m. pasiekė beveik 100 tūkstančių (96 023).²⁸ Nors stojimas į partiją buvo vertinamas kaip bendradarbiavimas su valdžia ir tokiam žingsniui, ypač vyresnės kartos, ne visada buvo pritariama, iš kaimo vietovių į didėjančius miestus vykęs jaunimas stodamas į partiją matė karjeros galimybes. 31–40-mečių partijos narių aiškiai gausėjo 1959–1968 m., vėliau sparčiai ėmė didėti 41–50 metų partijos narių skaičius.²⁹ Komunistų skaičiaus didėjimas reiškia, kad visuomenė prisitaikė prie režimo. Suprantama, darbininkams stoti į partiją nebuvo didelės prasmės – neturint išsilavinimo tolesnės karjeros galimybės buvo ribotos. Dažnai jie būdavo įkalbinami stoti į partiją inžinierių, nes šių proporcijų partijoje bandyta riboti: ideologiškai buvo svarbu, kad partijoje vyrautų darbininkija. Vis dėlto sparčiausiai augo inteligentų dalis, o tai liudija partiškumo svarbą karjerai. Antai 1966 m. sausio 1 d. respublikoje buvo 93 967 nariai, o 1975 m. sausio 1 d. – jau 140 219. Iš jų aukštąjį išsilavinimą 1966 m. turėjo 5018, o 1975 m. – jau 12 077.³⁰

Visuomenės kontrolės galimybes didino centralizuota planinė ekonomika, o visuotinai privalomas darbas buvo ne vien ekonominė ar socialinė, bet ir politinė kategorija: darbas valstybinėje įmonėje atliko asmens kontrolės funkciją. Buvo sukurta leidimų dirbti su

²⁸ LKP nacionalinė sudėtis 1959–1965 metais ir 1966–1975 metais, *Lietuvos komunistų partija skaičiais 1918–1975. Statistikos duomenų rinkinys*, Vilnius, 1976, p. 122, 123.

²⁹ *Ibid.*, p. 129.

³⁰ LKP CK pažyma „Partijos narių augimas tarp LKP XV ir XVII suvažiavimų“, LYA, f. 1771, ap. 278, b. 199, l. 1.

slapta medžiaga ir dokumentais sistema, kuri iš valstybės paslapčių apsaugos priemonių buvo pakeista į platų visuomenės tikrinimo mechanizmą.³¹ Štai vien tik 1973 m. dėl leidimų dirbti su slaptais dokumentais buvo patikrinta beveik 5000 asmenų. KGB leidimas dirbti slaptus darbus padėjo lipti profesinės karjeros laiptais asmeniui, o režimui tai buvo puiki filtracijos sistema, užtikrinusi, kad į aukštesnes pareigas pateks tik režimui patikimi asmenys. Didelėje pramonės įmonėje vienu metu dirbdavo keliolika KGB agentų, jos turėdavo rezidentų, neetatinių KGB darbuotojų.

Per 1961–1971 m. dešimtmetį KGB sekamų žmonių skaičius svyravo nuo daugiau kaip 1000 iki beveik 2000, tačiau KGB darbo efektyvumas palyginti nebuvo didelis, o tai rodo KGB veiklos pagrindų suimtų žmonių skaičius. Per minėtą dešimtmetį didžiausias jis buvo 1961 m., kai buvo suimti 56 žmonės, mažiausias – 1965 m., kai sovietinio saugumo medžiagos pagrindu suimta 18 žmonių.³² Iš viso 1954–1990 m. KGB iniciatyva buvo nuteisti 1193 žmonės, 70 sušaudyta, 38 taikytos psichiatrijos priemonės. Iš šių KGB inicijuotų baudžiamųjų bylų dešimtadalį (122) sudarė kaltinimai „tėvynės išdavyste“, daugiau nei pusę (671) – antisovietine veikla, 431 asmenį KGB priskyrė prie kriminalinių nusikaltėlių.³³

1966 m. KGB respublikoje buvo užvedusi 1069 operatyvines bylas³⁴, o savo veiklai vykdyti turėjo užverbavusi 3600 agentų³⁵, o tai daugiau nei 1 agentas tūkstančiui gyventojui. Vėliau agentų tinklas dar labiau plėtėsi.

³¹ S. Grybkauskas, *The Soviet Dopusk System as Society Control Lever in the Industry of Soviet Lithuania during 1965–1985*, *Latvijas Vesturnieku Komisijas raksti 20. sejums. Latvija un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.-80. Gados*, eds. A. Caune, D. Bleiere, Riga, 2007, p. 79–86.

³² A. Anušauskas, *KGB Lietuvoje. Slaptosios veiklos bruožai*, Vilnius, 2008, p. 39.

³³ K. Burinskaitė, *LSSR KGB veiklos ideologiniai ir politiniai aspektai 1954–1990 m.*, daktaro disertacija, Vilnius, 2011, p. 179.

³⁴ LSSR KGB 2 valdybos viršininko Obukausko pranešimo tezės, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 643, l. 46.

³⁵ *Ibid.*

Be formalius įžadus davusių KGB agentų, režimui talkino dažniausiai „patriotiniu pagrindu“ su KGB bendradarbiaujantys patikėtiniai, o daugelio įmonių personalo skyrių vadovai pagal pareigas buvo arba patikėtiniai, arba neetatiniai darbuotojai. Žinant, kad Vidaus reikalų ministerijos sistema turėjo savo agentų tinklą, kuriame vien pagal „socialistinės nuosavybės grobstymo liniją“ 1963 m. veikė pusantrą tūkstančio agentų³⁶, tiesa, labiau orientuotų į kriminalinius, o ne politinius nusikaltimus, galima teigti, jog visuomenė buvo apraizgyta tankiu tinklu, pakankamu, kad atgrasintų sovietinio politinio dalyvavimo taisyklių nepriimančius asmenis.

KGB bylos liudija ypatingą saugumo darbuotojų dėmesį ir bandymą apriboti antisovietiška nusiteikusių žmonių grupavimąsi, tarpusavio santykių palaikymą. Tai, kaip saugumo darbuotojai grupavo, kokiam savo veiklos tipui priskyrė antisovietinius ir nacionalistinius įvykius, kaip buvo įforminamas už šių įvykių organizavimą ir vykdymą atsakingų ar įtariamų asmenų persekiojimas, rodo ne vien antisovietinės raiškos apimtis, bet ir tai, kaip sovietinis režimas suprato ir vertino šiuos įvykius. Mums tai leidžia svarstyti, ar sovietinės sistemos nubrėžtos persekiojimo ribos buvo adekvачios ar perteklinės, pagrindžiančios jau ne tiek sistemos egzistavimo poreikius, kiek pačios KGB kaip biurokratinės struktūros plėtros interesus. Persekiojimo „įforminimas“ taip pat padeda geriau atskleisti „lietuvišką“ specifiką sovietinio universalizmo kontekste. Veikdama pagal centralizuotus, Maskvos brėžiamus šablonus, čekistinė mašina neišvengiamai turėjo susidurti su vietine specifika. Todėl kyla klausimas: kaip vietos saugumo darbuotojai gebėjo pagrįsti Centrai savo veiklą veikdami tarp Lubiankos reikalavimų ir tikrosios respublikos situacijos?

Tai, kad Lietuva – „nacionalistinė“ respublika, buvo KGB vadovėlių tezė. Vadinasi, respublikos situacijos išskirtinumas buvo pripažįstamas sąjunginiame kontekste. Vis dėlto ypatingos, vietos sąlygoms tinkamos lanksčios struktūros čionykščiai čekistai neturėjo. Kovodami su „nacionalizmu“ jie buvo priversti veikti pagal

³⁶ VRM nusikalstamumo ataskaita, LYA, f. 100, b. 23, l. 162.

visoje Sovietų Sąjungoje egzistavusias veiklos linijas, iš kurių dažniausiai būdavo pasitelkiamos vadinamoji 2 linija, kurios tikslas buvo apsaugoti sovietinę valstybę nuo šnipinėjimo ir valstybinių paslapčių nutekėjimo, bei 5 linija, kurios tiesioginis tikslas buvo ideologinė kontržvalgyba. Nors šios linijos kartais tarsi susipindavo, būta pasiskirstymo: už 2 liniją atsakinga LSSR KGB 2 valdyba apėmė pramonės įmones ir mokslo tiriamąsias organizacijas, o 5 tarnyba dirbo su inteligentija, kaip antai švietimo organizacijomis, aukštojo lavinimo įstaigomis, kūrybinėmis sąjungomis. Toks skirstymas lyg ir liudijo, kad ideologine prasme antisovietinė veikla galėjo reikštis tik inteligentijos, mokslo ir švietimo sistemose, bet ne gamyklose. Šiose veikė kita logika: čia antisovietinis ar nacionalistinis pasireiškimas buvo suvokiamas ar bent jau įforminamas ne kaip įvykis pats savaime ar aktualija čekistine prasme, bet kaip grėsmė įmonės ar organizacijos veiklos slaptumui užtikrinti. Siekdami užkardyti nacionalizmo ir antisovietinę raišką gamybinėse institucijose saugumo darbuotojai privalėdavo veikti aplinkiniu keliu, pasitelkdami leidimų slaptiems darbams sistemą ir siekdami kuo daugiau kontroliuoti įmonių. Jie privalėdavo Maskvai pagrįsti, kodėl iš esmės civilinės gamybos įmonę, kurioje SSRS gynybos ministerijos užsakymų nėra ar jų nedaug, būtina priskirti prie režiminių įmonių. Suprantama, tokia sistema didino KGB veiklos palaikymo kaštus, mažino veiksmingumą ir leido sistemai pūstis.

Sovietinio saugumo statistinės ataskaitos atskleidžia egzistavus pavienio nacionalistinio „išsišokimo“ ir nuoseklios, organizuotos antisovietinės veiklos skirtį. Įdomu vien tai, kaip buvo įvardijamas ir kokiai „eilutei“ priskiriamas „nacionalizmas“, kaip jis atrodė bendrame politinių nusikaltimų, kuriais domėjosi KGB, statistikos išsklotinių balanse.

Statistinėje KGB medžiagoje kaltinimai ar įtarimai nacionalizmu priskiriami prie sunkių valstybinių nusikaltimų. Jie sudarė pagrindinį dėmenį statistinių ataskaitų eilutės „antisovietinė agitacija ir propaganda“, vien savo pavadinimu primenančios sovietinę „agitaciją ir propagandą“, kaip būdavo pavadinama svarbiausia sovietinių ideologų veikla. Antisovietinė agitacija ir propaganda įėjo

į „ypač pavojingų valstybinių nusikaltimų“ grupę kartu su tokiais įtarimais kaip tėvynės išdavystė, šnipinėjimas, teroristinis aktas, diversija. „Nacionalizmo“ dėmenį galima matyti beveik visose KGB ataskaitose pradedant pirminiais signalais, jų tikrinimo dokumentuose, KGB veiklos operatyvinėse bylose, baigiant vadinamosiomis profilaktikomis, kai žmogus būdavo kviečiamas pokalbio ir bauginamas KGB rūmuose ar nuteisiamas. Ataskaitų „lietuviško nacionalizmo“ eilutė sudarė didžiausią „antisovietinės agitacijos ir propagandos“ dalį, o religinio ir revizionistinio pobūdžio atveju fiksuota kur kas mažiau. Antai tarp 1979 m. užvestų operatyvinio tyrimo bylų, kurioms dėl bylų sudėtingumo ir kaltinimų rimtumo KGB skyrė daugiausia dėmesio, būta 16 asmenų, iš kurių vienas asmuo buvo tiriamas KGB 2 valdybos, o 15 – KGB 5 tarnybos. Be „lietuviškųjų nacionalistų“, prie tiriamųjų dėl „antisovietinės agitacijos ir propagandos“ buvo priskiriamos katalikiško, sektantiško ir revizionistinio pobūdžio bylos. Minėtais 1979 m. viena nauja byla buvo pradėta „katalikiškojo“ ir viena „penkiasdešimtininko“ atveju.³⁷

Kaltinimai nacionalizmu sudarė didelę dalį ir KGB vedamų operatyvinio patikrinimo bylų. „Antisovietinė agitacija ir propaganda“ didino šių bylų ir jų pagrindu tikrinamų asmenų skaičių. Antai 1979 m. pradžioje buvo „tikrinami“ 149 asmenys, o metų pabaigoje – jau 165 žmonės. Iš jų dėl antisovietinės propagandos ir agitacijos tikrinamųjų skaičius nuo 71 padidėjo iki 88 asmenų. Asmenų „nacionalistinio charakterio“ bylose skaičius sudarė didžiąją dalį šio pobūdžio „objektų“, jis minėtais metais nuo 50 padidėjo iki 53.³⁸ Saugumo darbuotojų vedamose operatyvinio stebėjimo bylose objektais minėtų metų pradžioje buvo 764 asmenys, kurių didžiausia dalis (274 asmenys) – „banditinio pogrindžio vadeivos ir aktyvūs dalyviai“. Minėtų metų pabaigoje „stebimų“ asmenų

³⁷ KGB operatyvinių tiriamųjų darbų (DOR) bylų judėjimas 1979 m., LYA, f. K-15, ap. 1, b. 356, l. 9.

³⁸ Duomenys apie operatyvinio patikrinimo bylų skaičių 1979 metais, LYA, f. K-15, ap. 1, b. 356, l. 10.

skaičius sumažėjo iki 759, nes buvę aktyvūs partizaninio pogrindžio dalyviai traukėsi dėl senyvo amžiaus, mirties ir ligų, tad metų pabaigoje KGB sekė 259 asmenis. Tačiau operatyvinio patikrinimo bylų objektų skaičius nedaug sumažėjo dėl vadinamųjų „katalikų, sektantų ir stačiatikių“ bylų. 1979 m. pradžioje buvo užfiksuoti 66 asmenys, iš kurių 49 „katalikai“, o metų pabaigoje jau 69 (51 „katalikas“).

Tarp 1979 m. KGB medžiagos pagrindu suimtų asmenų didžiausią dalį taip pat sudarė kaltinimai antisovietine propaganda ir agitacija. Iš suimtų 4 žmonių 2 buvo už antisovietinę agitaciją ir propagandą.³⁹

Nomenklatūrai nerimą kėlė su urbanizacija siejamas nusikaltamumo didėjimas. Štai 1969 m. kriminalinius nusikaltimus įvykdė beveik 10 tūkst. žmonių, o 1970 m. – jau 11 181.⁴⁰ Valdžia ypač sekė nusikalstančius jaunuolius. Ne tik kriminalinių nusikaltimų didėjimas nedavė ramybės lietuviškajai nomenklatūrai. Antai LSSR KGB tvirtinimu, 1961–1965 m. Lietuvoje įvyko 795 nacionalistiniai pasireiškimai, išaiškinta 17 antisovietinių grupių, taip pat 41 grupė, kurios nariai pasisakė ideologiškai kenksmingai, 105 antisovietinių lapelių platinimo atvejai, 74 sumušimai sovietinių ir kolūkių aktyvistų, 215 grasinimai susidoroti.⁴¹ Per minėtą penkmetį KGB tikrino per 1200 asmenų.⁴²

Pramonės plėtra nacionalizmo sklaidai pasitarnavo ne tik kaip tradicinius saitus ardantis reiškinys, bet ir kaip reikšminga tarpinė. Didžiosios gamyklos tapo palankiomis antisovietinių atsišaukimų ir „nacionalistinių“ pokalbių vietomis. Nors sovietinio saugumo vadovai skundėsi inteligentijos ir jaunimo, tiksliau, moksleivių

³⁹ LSSR KGB statistinė ataskaita apie tardymo veiklą 1979 metais, LYA, f. K-15, ap.1, b. 356, l. 1.

⁴⁰ VRM 1969 m. ir 1970 m. suvestinės „Apie asmenis, įvykdžiusius nusikaltimus“, LYA, f. 100, b. 24, l. 152; b. 25, l. 189.

⁴¹ LSSR KGB 2 valdybos viršininko Obukausko pranešimo tezės, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 643, l. 27.

⁴² *Ibid.*, l. 33.

ir studentų, nacionalistine veikla, didžiausią persekiojamųjų ir baudžiamųjų dalį sudarė „saugiausia klasė“ – darbininkai. Įprasta antisovietinę veiklą sieti su inteligentija ir studentija, nors saugumo statistika rodo, kad antisovietinių, nacionalistinių pasisakymų ir kitokios išraiškos nepasitenkinimo sistema daugiausia veikė kaip tik tarp darbininkų. Tačiau čia svarbus ne tik skaičius, bet ir antisovietinės veiklos forma. Darbininkiškas antisovietinis pasireiškimas dažnai būdavo lengvesnis, gal net lengvabūdiškesnis, „sakinė“ formos. Inteligentijos, studentijos ir moksleivijos „prasižengimas“ būdavo rimtesnis, dažniausiai antisovietinės literatūros rengimas ir platinimas. Antai 1978 m. LSSR KGB „profilaktavo“ iš viso 227 asmenis, iš kurių 112 buvo kaltinami antisovietiškais pasisakymais, 83 – prieš sovietinę valdžią laiškų ar lapelių rengimu bei platinimu, 14 – nepageidaujamų ryšių su užsieniečiais palaikymu, 16 – kita sovietų valstybei nepageidautina veikla. Beveik pusė (109) iš visų šių KGB bauginimų sulaukusių asmenų buvo iki 25 metų žmonės, tačiau negalima tvirtinti, kad tai vien studentija ir mokiniai. Iš 109 besimokančiųjų buvo 46, o didžiausia buvo dirbančio jaunimo grupė.⁴³

Tačiau, kaip jau minėta, skyrėsi antisovietinės raiškos formos: darbininkai dažniausiai būdavo kaltinami antisovietinėmis kalbomis, o studentija ir moksleiviai – rašytine „antisovietine propaganda“. Dėl antisovietinių pasisakymų minėtais metais „įkliuvo“ tik vienas studentas ar moksleivis ir net 83 dirbantys jauni žmonės. Tačiau iš 83 antisovietinius lapelius, atsišaukimus ar kitokių literatūrą rengusiųjų ir platinusiųjų 45 buvo studentai ar moksleiviai, o darbininkų, ne vien iki 25 metų, bet ir vyresnių, būta tik 8. Tai, kad užrašytas antisovietinis žodis būdavo laikomas sunkesniu prasižengimu nei ištartas, rodo tolesni KGB veiksmai įtariamųjų atžvilgiu: po profilaktinio pokalbio su antisovietiška kalbėjusiaisiais nebuvo tais metais užvesta nė viena KGB operatyvinė byla, o dėl

⁴³ LSSR KGB statistinė ataskaita apie 1978 metais profilaktinį darbą, LYA, f. K-1, ap. 1, b. 350, l. 15.

raštiškos antisovietinės raiškos saugumo darbuotojai operatyvines bylas pradėjo 3 asmenims.⁴⁴

Atrodo, ilgą laiką KGB sekė asmenis, kurie nekėlė didelės grėsmės sovietiniam režimui, bent jau taip galima spręsti iš KGB statistikos. Kaip jau minėta, daugiausia dėmesio KGB operatyvinėse patikrinimo bylose būdavo skiriama buvusiems Lietuvos partizanams ir pirmosios respublikos politinių partijų nariams. Įdomu, kad jų skaičiui mažėjant KGB nuogaštavimai dėl nacionalizmo sklaidos kaip tik didėjo. Be to, aštunto dešimtmečio pabaigoje ir devinto dešimtmečio pradžioje buvo inkriminuojami sunkesni nei prieš keletą metų kaltinimai, nors atrodytų, kad tęsiantis sovietizacijai piliečiai turėjo sąmoningėti. N. Chruščiovo laikotarpiu buvo pripažįstama, kad priešiškų klasių nėra, tik atskiri politiška nebrandūs asmenys, o L. Brežnevo valdymo pabaigoje KGB statistika turėjo lyg ir liudyti šio proceso tąsą.

Antra vertus, statistiniai skaičiavimai gali kelti abejonių dėl lietuviško antisovietinio nacionalizmo tęstinumo. Kaip suprasti, kad dar esant gyviems pakankamai daug partizaninio judėjimo dalyvių, politinių kalinių ir kitų režimui nepatikimų žmonių, KGB savo ataskaitose ir skaičiavimuose vaizdavo kur kas režimui ramesnę situaciją nei aštunto dešimtmečio pabaigoje? Tai lyg ir rodytų didelį išorinių veiksnių, kaip antai naujojo popiežiaus Jono Pauliaus II išrinkimo, įvykių kaimyninėje Lenkijoje, poveikį. Žinoma, omeny reikia turėti ir suaktyvėjusią KGB centro veiklą, kurios vadovas J. Andropovas kovojo dėl aukščiausiojo posto SSRS ir jam buvo būtina didinti savo institucijos galią. Todėl saugumo darbuotojams reikėjo pagrįsti savo veiklą, esą didėja nacionalistinis pavojus. 1979 m. profilaktikos atliktos su 278 asmenimis, KGB pirmą kartą statistikoje fiksavo antisovietinius „tikinčiųjų ir sektantų“ pasisakymus. Visi šie asmenys, 13 žmonių, statistikos priskirti 2 grupėms⁴⁵,

⁴⁴ LSSR KGB duomenys apie profilaktinį darbą 1978 metais, LYA, f. K-1, ap. 1, b. 350, l. 15.

⁴⁵ LSSR KGB statistinė ataskaita apie profilaktinį darbą 1979 m., LYA, K-15, ap. 1, b. 356, l. 8.

o tai saugumo darbuotojams galėjo kelti susirūpinimą – svarbus buvo ne tiek bendras skaičius, bet ir šių asmenų ryšys, grupavimasis. Katalikiškas antisovietinis susitelkimas dar akivaizdesnis vėlesnių metų KGB statistikoje. Antai 1981 m. KGB vestose operatyvinio tyrimo byloje „bažnytininkai ir sektantai“ figūravo atskirai nuo „nacionalistų“ statistinės eilutės. Įdomu, kad ir pastarojoje, t. y. tarp „nacionalistų“, taip pat buvo išskiriami „lietuviai nacionalistai“, „besimaskuojantys religine dogmatika“. „Bažnytininkų ir sektantų“ KGB priskaičiavo 24, iš kurių 8 tirti kaip priklausę antisovietinėms grupėms, o 16 – kaip pavieniai asmenys.⁴⁶ Taigi trečdalis religinei antisovietinei veiklai priskiriamų ir KGB tiriamų asmenų veikė ne pavieniui, o priklausė antisovietinėms grupėms. „Lietuvių nacionalistų“, kurie čekistų nebuvo priskiriami prie tikinčiųjų ar su religinėmis organizacijomis susijusių asmenų, grupinė sutelktis buvo kiek mažesnė. Minėtais metais KGB tyrė 32 „lietuvių nacionalistus“, iš kurių 8 buvo susiję su KGB antrosios vyr. valdybos darbo lauku – buvo pabėgę ir ieškomi, įtariamai rengimusi bėgti į užsienį ar valstybės paslapčių išdavimu užsienio specialiosioms tarnyboms. Antisovietine agitacija ir propaganda įtarti 24 asmenys, iš kurių 19 buvo pasaulietiniai „nacionalistai“, o 5 – „lietuviški nacionalistai, veikę po religine priedanga“. Iš šių 24 asmenų 7 praėjo kaip priklausantys grupėms, o 17 – kaip pavieniai.⁴⁷ Turėdama tankų religinių ir pasaulietinių organizacijų tinklą Katalikų bažnyčia sudarė autonomišką socialinės komunikacijos sistemą, o tai Bažnyčią darė galinga režimo oponente.⁴⁸ Bylose, kuriose KGB įtarimai ir kaltinimai buvo sunkiausi, ką rodo KGB operatyvinio tyrimo bylos, reikalavusiose daugiausia KGB dėmesio ir kitų sąnaudų, palyginti su kitomis saugumo darbuotojų operatyvinėmis bylomis,

⁴⁶ LYA, f. K-15, ap. 1, b. 366, l. 8.

⁴⁷ LSSR KGB tiriamų ir ieškomų asmenų bylų 1981 m. statistinė suvestinė, LYA, f. K-15, ap. 1, b. 366, l. 8. Dar 8 asmenys praėjo per sąjunginės paieškos bylas. Matyt, tai buvo asmenys, kaltinti pabėgimu ar paslapčių išdavimu.

⁴⁸ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje 1944–1990*, Vilnius, 2002, p. 8.

grupinis tapatumas ir susitelkimas buvo stipriausi su katalikišku pogrindžiu susijusioje antisovietinėje veikloje.

Asmenų, su kuriais KGB atliko profilaktinį darbą, daugėjo de-
vinto dešimtmečio pradžioje. 1981 m. buvo dirbta su 218 žmoniu.⁴⁹
LSSR KGB 1981 m. profilaktikos statistikoje atsiranda naujovė –
pirmą kartą tarp antisovietiška pasisakiusiųjų saugumas užfiksavo
asmenis, priskirtinus prie „nacionalistų“. Tokių ataskaitoje nuro-
dyta buvus 103, iš kurių 91 yra pavienis, o 12 asmenų priskirti 3
grupėms.⁵⁰ Ankstesnių metų profilaktikų ataskaitose šioje eilutėje
buvo rašomas nulis, o visi antisovietiniai pasisakymai būdavo ver-
tinami kaip atsitiktiniai, „blogų“ ketinimų neturintys prasarimai,
dėl kurių pakanka įspėti šnekėjusįjį. Galbūt čia galima išvelgti įvy-
kių kaimyninėje Lenkijoje padarinius. Matyt, anksčiau saugumo
darbuotojai suvokdavo, kad „netinkamai“ prakalbęs darbinin-
kas – o jų tarp šios grupės buvo daugiausia – gali suklysti, bet jis
negali būti priešiška nusiteikęs nacionalistas. Tiesa, 1966 m. KGB
fiksavo „profilaktuotus“ dėl antisovietinių pasisakymų, priskirtinus
prie nacionalistų. Tačiau jų tebuvo 15, iš kurių 5 asmenys priklausė
dviem grupėms.⁵¹

1982 m. KGB jau profilaktiškai dirbo su 321 žmogumi, mat net
192 buvo pasisakę antisovietiška ir priskirti prie nacionalistų. Dėl
žodinės antisovietinės veiklos „profilaktuotų“ asmenų KGB išskyrė
42 asmenis, kurie priklausė 11 grupių. Kaip ir ankstesniais metais,
dauguma nacionalistiškai kalbėjusiųjų buvo darbininkai (87), inte-
ligentų ir tarnautojų šioje profilaktikos grupėje buvo 46, moksleivių
ir studentų – 47. Be „nacionalistiškai“ pasisakiusiųjų, tais pačiais
metais KGB profilaktiškai dirbo su 12 asmenų, susijusių su Baž-
nyčia ir sektantais. „Iš profilaktuotų“ dėl antisovietinės literatūros
ir lapelių rengimo bei platinimo (iš viso 47 asmenys) daugiausia

⁴⁹ LSSR KGB statistinė ataskaita apie 1981 m. atliktas profilaktikas, LYA, f. K-15, ap. 1, b. 366, l. 12.

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ LSSR KGB duomenys apie profilaktikos veiklą 1966 metais, LYA, f. K-15, ap. 1, b. 307, l. 7.

buvo jaunimo – net 32 asmenys.⁵² Akivaizdus asmenų grupavimasis: ankstesniais metais KGB ataskaitos rodė atsitiktinius pavienių asmenų antisovietinius pasireiškimus, o 1982 m. statistikoje iš jau minėto 321 asmens net 84 žmonės priskyrė prie 24 grupių. Taip pat matyti akivaizdūs urbanizacijos, kurią tiek partinė valdžia, tiek sovietinis saugumas suvokė kaip iššūkį, padariniai. Lengviau būdavo paaiškinti „ideologines klaidas“ pagyvenusių žmonių, gimusių tarpukariu ir prisiminusių dar buržuazinį laikotarpį, nei jaunimo, kuris buvo auklėjamas „sovietinio patriotizmo, internacionalizmo ir tautų draugystės dvasia“. Tarp 1982 m. „profilaktuotųjų“ buvo 128 jaunesni nei 25 metų amžiaus asmenys. Pagal socialinę padėtį profilaktiškai dirbta su 120 darbininkų, 97 moksleiviais ir studentais, 74 tarnautojais ir inteligentais, 18 kolūkiečių.⁵³

Sovietmečiu vykusį modernizaciją ir urbanizaciją perstruktūravo lietuvišką nacionalizmą: antisovietinis veikimas buvo būdingas jau ne kaimui, kaip tai buvo pokariniu laikotarpiu, iš kurio kilusi dauguma Lietuvos partizanų ir jų rėmėjų, o miestui. Tiesa, kaip ir pokariu, taip ir vėlyvuosiu sovietmečiu aktyviausi buvo jauni žmonės. Tačiau L. Brežnevo valdymo ir vėlesniu laikotarpiu kaimo gyvenę Lietuvos partizanų amžininkai nekėlė didelių rūpesčių sovietiniam režimui. Taip tvirtinti galima žinant, kad kaimas per sovietmetį iš dalies senėjo, o tarp KGB „profilaktuotųjų“ kaimo gyventojų buvo labai nedaug. Pavyzdžiui, 1982 m. profilaktiškai dirbta tik su 18 kolūkiečių.⁵⁴ Čia būtų galima samprotuoti apie kaimo susovietinimą vykstant kolektyvizacijai, vėliau – kuriant kolūkių gyvenvietes ar kalbėti apie jo „nukraujavimą“ per partizaninį pasipriešinimą. Nors kaimo vertybes ar jo praeities ilgesį galima išvelgti vėlyvojo sovietmečio žygeivių, etnografinio judėjimo dalyvių veikloje, vis dėlto antisovietinis nacionalizmas buvo jau modernus protestas, kylantis iš miestietiškos inteligentijos ir darbininki-

⁵² LSSR KGB duomenys apie profilaktikos veiklą 1982 metais, LYA, f. K-15, ap. 1, b. 379, l. 14.

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ *Ibid.*

jos tinklų. KGB perimtuose jaunuolių dienoraščiuose ir užrašuose eilėraštis „Romui Kalantai atminti“ buvo užrašytas šalia priklijuotų iškarpų apie užsienio žvaigždes, madas ar modernios poezijos rusų kalba. Hippiai ar kitos subkultūros buvo šios modernios socialinės alternatyvos dalis, tačiau ne vienintelė.

Taigi, nors nacionalizmo priešasčių skirstymas į laiko ir erdvines yra labai sąlygiškas, KGB statistinė medžiaga rodo didelę momentinės erdvinės antisovietinės raiškos svarbą. Naujos kartos galėjo ir neprisiminti nepasitenkinimo raiškos praeityje arba apie ją mažai žinoti ir, nepaisant to, aktyviai reaguoti į antisovietinius įvykius ir situacijas kitose šalyse ar respublikose. Kaip matyti iš sovietinio saugumo statistikos, nepaprastai daug dėmesio būdavo skiriama jaunimui – su jais būdavo daugiausia dirbama profilaktiškai, mat jie aktyviausiai reikšdavosi ne tik žodinėje (tai tiktų labiau jauniems darbininkams), bet ir raštiškoje antisovietinėje nacionalistinėje veikloje (labiau moksleivija ir studentija).

Nacionalistinių protestų iššūkis lietuviškajai nomenklatūrai

Lietuviškoje istoriografijoje įprasta antisovietinio protesto reiškinius sieti su panašiais Rytų ir Vidurio Europos įvykiais. Kiekviena karta galėjo išrasti savo nacionalizmą ir savitas formas, kaip jį parodyti. Kaip tvirtina nacionalizmo tyrinėtojas M. Beissingeris (M. Beisindžeris), sovietinės sistemos kolapsą reikėtų suprasti ne kaip izoliuotas ir individualias atskirų šalių pasipriešinimo istorijas, bet kaip tarpusavyje susijusių judėjimų ryšį, kai įvykis ar veiksmas viename kontekste lėmė veiksmą kitame kontekste.⁵⁵

Įdomu, kad Lietuvos sovietinės okupacijos ir aneksijos laikotarpiu pradedant nuo 1940 m. pirmosios okupacijos pradžios iki 1988 m. tautinio atgimimo būta trijų nacionalinio nepasitenkinimo bangų, kurios pasikartojo vienodais periodais. Nors nereikėtų mistifikuoti skaičių ir jų brėžiamų etapų kaip „neišvengiamo“,

⁵⁵ M. Beissinger, Nationalism and the collapse of the Soviet Communism, *Contemporary European History*, 18, 3 (2009), p. 331.

objektyvaus dėsningumo, vis dėlto galima tas pasikartojančias bangas užrašyti paprasta formule – 3×16 . Pradedant nuo 1940 m. masiniai antisovietiniai protestai pasikartodavo kas 16 metų: 1956 m. Vėlinių įvykiai Kaune ir Vilniuje, 1972 m. vadinamieji „Kauno įvykiai“ susideginus Romui Kalantai, 1988 m. Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio įkūrimas ir jo organizuoti mitingai.

Nuosekliai pasakojant apie lietuvių tautos antisovietinę kovą lyg ir reikėtų atrasti šių „bangų“ perimamumą, tačiau tai padaryti sudėtinga. Šie periodiniai pasikartojimai buvo skirtingų kartų iniciuoti protestai. Vargu ar mes surasime lietuvi, kuris būtų dalyvavęs ir 1956 m., ir 1972 m. įvykiuose, arba aktyvių „kalantinių“ dalyvių tarp Sąjūdžio iniciatorių. Protestų organizatoriai buvo jaunuoliai, kurie mažai ką žinojo apie ankstesnę „bangą“. Skyrėsi ir pobūdis. Štai 1956 m. mitinguose Kaune ir Vilniuje dalyvavęs jaunimas dar bandė prisiminti Lietuvos himną, o 1972 m. Kauno įvykiuose jį keitė paprastas, bet veiksmingas šūkis „Laisvę Lietuvai!“ Net ir Sąjūdžio iniciatoriai 1988 m. buvo jauni žmonės⁵⁶, kurie nedalyvavo Kauno įvykiuose 1972 m.

Dėl to, kad tarp protestų nėra ryšio, gali kilti klausimas: kokia tų įvykių prasmė, jei prasidėję stichiškai jie tuoj pat pasibaigė, buvo sovietinio režimo nuslopinti, jei nėra jų sąsajos ir stiprėjančios dinamikos? Priešingai, galima spėti, kad būdamos „per ankstyvos“ antisovietinių nepasitenkinimų audros kenkė respublikos gyventojams, žinoma, ne vien valdžios organų užfiksuotų sudaužytų parduotuvių vitrinų ir kito sugadinto materialinio turto prasme. Juk lietuviškoji nomenklatūra privalėjo griežtinti kontrolę, vis dažniau respublikoje lankėsi Maskvos funkcionieriai, todėl turėjo siaurėti ir taip ribotos laisvės kultūros, švietimo ir kitose srityse. 1956–1957 m. Vilniuje ir Kaune neramumų nuslopinimas galutinai įtvirtino respublikos gyventojų sąmonėje sovietinės santvarkos neišvengiamumą ir būtinybę prie jos prisitaikyti, tiesa, nacionalistiniai antisovietiniai pasireiškimai nesibaigė.

⁵⁶ A. Ramonaitė, J. Kavaliauskaitė, V. Ivanauskas, A. Švedas ir kt., *Sąjūdžio ištakų beiėškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, Vilnius, 2012.

Žinoma, galima kalbėti apie retrospektyvią masinių protestų vertę. Šiandienos politinis elitas remdamasis šiais įvykiais gali įrodinėti, kad „lietuvių tauta“ niekada nesusitaikė su sovietine okupacija, su ja kovojo, kad vienas antisovietinio pasipriešinimo etapas keitė kitą.⁵⁷ Tačiau siekis legitimizuoti šiandienos valstybės egzistavimą ir jos ideologinis pagrindimas nėra visiškai tas pat, kas istorinės įvykių sekos ir ryšių atskleidimas.

Vis dėlto minėti 1956 m. ir 1972 m. įvykiai nebuvo beprasmingi jaunimo protestai, neturėję jokio poveikio nacionalizmo raidai. Jų nuvertinti nereikėtų, nes režimas nesugebėjo jų lokalizuoti – žinia apie juos plačiai pasklido Lietuvoje ir kitose respublikose bei šalyse. 1972 m. spalio 25 d. KGB Šiaulių miesto skyrius informavo savo vadovybę ir partinę valdžią: „Mieste tarp gyventojų plačiai sklindo kalbos, kad į Lietuvos SSR per kelerius metus, taip pat ir į Šiaulių miestą, bus atvežta rusų tautybės žmonių ir tai motyvuojama skirtingai: vieni kalba, kad tai susiję su artėjančiu badu Rusijos federacijoje, kiti – kad tai sukėlė Kauno įvykiai 1972 m. vasarą, tretii – kad tai bus daroma siekiant lietuvius surusinti.“⁵⁸

Antra, reikėtų omenyje turėti, kad šie protestai nebuvo „atskiri įvykiai atskiroje respublikoje“. Iš tiesų sovietiniam saugumui jie nebuvo „neįkandami“. KGB Lietuvoje turėjo tiek operatyvinių pajėgų, kad tai tebuvo jų laikino perdislokavimo, o ne papildomos mobilizacijos klausimas. Antai po 1972 m. Kauno įvykių LSSR KGB pirmininkas J. Petkevičius Lubiankos užprašė kitiems kalendoriniams metams išskirti daugiau padangų, kurių nudėvėjimas viršijo nustatytą normą dėl operatyvininkų vežiojimo per protestą. Suprantama, kad buvo pradėta dar daugiau taikyti profilaktinių ir kitų KGB priemonių. Tačiau labiausiai režimą baugino galimas

⁵⁷ Bene įtikinamiausiai sovietinės okupacijos ir nepasitenkinimo, kovos su režimu svarbą yra atskleidęs D. Žalimas knygoje *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. tarptautiniai teisiniai pagrindai ir pasekmės*, Vilnius, 2005.

⁵⁸ KGB Šiaulių m. skyriaus 1973 m. rugpjūčio 6 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 703, l. 167.

Kauno įvykių ryšys su antisovietiniais protestais kitose respublikose. Atrodo, kad to, kas įvyko devinto dešimtmečio pabaigoje, kai nacionalistinė mobilizacija Pabaltijoje buvo įdėmiai sekama kitose respublikose, KGB bijojo dar aštunto dešimtmečio pradžioje. Antai SSRS KGB rašte SSKP CK tvirtinama, kad „Kinijos ir BBC radijo“ platinami pranešimai apie masinius protestus Lietuvoje, Uzbekijoje ir Ukrainoje, o tai esą skatina plisti antirusiškus gandus sovietinėse respublikose.⁵⁹

1972 m. įvykiuose galime išvelgti klasinį nacionalinio nepasitenkinimo pobūdį. Kaip tik tuo laikotarpiu Lietuva tapo industrine respublika, nes 1970 m. miestuose gyventojų buvo tiek pat kiek kaimuose. Sovietinė sistema kūrė darbininkų klasę, kuri buvo jauna ir, kitaip nei Vakaruose, privilegijuota, bent jau ideologiškai. Tai nebuvo proletariatas, kuriam nėra ko prarasti, tačiau turėdamas garantuotą darbą ir dėl sovietinės ekonomikos ekstensyvaus pobūdžio augančioms įmonėms vis labiau trūkstant darbininkų ji jautėsi gana užtikrintai. Prasidedanti stagnacija nesiūlė kokios nors karjeros – nebent pakelti profesinę kategoriją, nuo kurios priklausė uždarbis. Inžinieriaus karjera, kurios siekiant reikėjo nemažai mokytis, o uždarbis nebuvo didesnis, viliojo ne kiekvieną darbininką. Anot 1987 m. mitinge prie A. Mickevičiaus paminklo dalyvavusio Jono Volungevičiaus, jis prarasti darbo nebijojo, nes buvo darbininkas.⁶⁰

1972 m. Kauno įvykių dalyviams darbininko statusas taip pat teikė saugumą ir pasitikėjimą. Čia galima išvelgti ir naivumą, ir tam tikrą kurioziškumą. Persekiojami sovietinio saugumo dėl dalyvavimo proteste jaunuoliai apeliavo į atsitiktinumą ar tiesiog smalsumą ir neigė buvus rimtas nacionalistines užmačias. Šis „kurioziškumas“, noras ką nors patirti be didelių antisovietinių užmačių

⁵⁹ SSRS KGB pirmininko pavaduotojo G. Cynevo 1972 m. liepos 14 dienos raštas į SSKP CK, RGANI, f. 5, ap. 64, b. 99, l. 69.

⁶⁰ E. Samoškaitė, 1987-ųjų mitingo organizatoriai: baiminomės, ar žmonės išdrįs ateiti <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/1987-uju-mitingo-organizatoriai-baimi-nomes-ar-zmones-isdris-ateiti.d?id=59365753#ixzz2Ie4639gl>>.

padėjo pateisinti dalyvavimą proteste ir, kas ne mažiau įdomu, – buvo pakankama priežastis, kad vietinė valdžia tuo „patikėtų“.⁶¹ Šiai buvo parankiau matyti ir protestą interpretuoti, paskui išvadas aukštesnei valdžiai Maskvoje pateikti remiantis pačių darbininkų pasiaiškinimais, užuot ieškojus svarių antisovietinio protrūkio priežasčių. Nors darbininko elgseną ir dalyvavimą proteste būtų sudėtinga aiškinti kaip asmeninio vidinio konflikto tarp būtinybės prisitaikyti prie sovietinės tikrovės ir saviraiškos poreikio rezultata⁶², pats protestas ir vėliau platinamas eilėraštis „Romai Kalantai atminti“ Lietuvoje liudijo žaibišką sutelkties remiantis jaunatviško intymumo, asmeninių pažinčių ir naujų, ne iš sovietinių ideologinių pasakojimų apie A. Čeponį ar M. Melnikaitę, didvyrių poreikį. Keletas eilėraščio „Romui Kalantai atminti“ egzempliorių, pažertų ilgaplaukio jaunuolio Kaune „kalantinių“ vakarą, šimtus kartų perrašyti ir platinami per keletą dienų pasiekė atokiausius Lietuvos pakraščius.

Antisovietines protesto bangas, nors jų ryšys buvo mažas, siejo poveikis nacionaliniam komunizmui, t. y. lietuviškosios nomenklatūros laikysenai. Antisovietiniai pasireiškimai iš esmės pagrindė respublikos nomenklatūros ribas ir rodė Maskvai, kad vietiniai kadrai sugeba geriausiai „nudrenuoti“ nacionalizmo pasireiškimus. Nacionalistinis įvykis buvo kaip testas vietos nomenklatūrai ir priminimas Maskvai, kad pirmoji sugeba vykdyti jos pavedimą, kuris iš esmės ir lėmė tuometinės respublikos vadovų politinį išlikimą, o antroji negali turėti kitų regionalizmo projektų, kaip tik dar V. Lenino ir J. Stalino laikais pradėtą vadinamąją „korenizaciją“ ar tautų vertimą titulinėmis, kas pasireiškė paprasta formule: titulinė nomenklatūra atstovauja respublikos teritorijoje

⁶¹ A. J. Swain, „Kids in the Courtyards: Soviet, National and Youth Identities in Kaunas, Lithuania, 1960s–1970s“, ASEEES 44 congress, panel *Which Form? What Content? Sovietization and the Mobilization of National Identity in the Soviet*, 2012 11 16.

⁶² M. Kareniauskaitė, Romas ir „kalantinės“ atminties ir užmaršties verpetuose, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2012, Nr. 5, p. 350.

esančiai tautai, suprantama, primordialistine prasme – tauta kaip savaiminis darinys, turintis savo teritoriją, kalbą, istoriją, gyvenimo būdo specifiką, susiklostęs tam tikromis istorinėmis sąlygomis, ir ji yra atsakinga už politinio nacionalizmo respublikos teritorijoje nuslopinimą. Įgyvendindama šią užduotį vietos nomenklatūra turėjo ribotas balansavimo priemones: tiek „minkštuosius“ svertus, kaip antai kultūros įstaigų plėtrą, gyventojų materialinių sąlygų gerinimą, vartojimo poreikių užtikrinimą, tiek „kietąją prievartą“, kuri reiškėsi per partinius svarstymus ir bausmes, pirmiau aprašytą KGB persekiojimą.⁶³ Vis dėlto nomenklatūros balansavimą tarp Maskvos užduočių ir gyventojų poreikių tenkinimo nereikėtų suprasti kaip primityvų politikavimą vien iššūkių ar dvipusės apgulties sąlygomis. Šiandieną istorikai atkreipia dėmesį į sovietinio liaudinio tapatumo konstravimą respublikoje. Jis liudija savitą nomenklatūros nacionalistinę iniciatyvą, kurią galima pavadinti nacionaliniu komunizmu. Be to, „minkštųjų“ ir „kietųjų“ politinių priemonių ryšys galėjo būti lankstesnis, nei mes įsivaizduojame šiandien. Nėra ištirta, kaip konkrečiai nomenklatūros žaidimo taisyklių priėmimas lėmė geresnį vartojimą ar išsilavinimą, taigi „minkštosios“ priemonės galėjo būti taikomos labai „kietai“, nors tai nereiškia, kad visas visuomenės gyvenimas sukosi „saldainio ir rykštės“ režimo ribose.

Jeigu nebūtų buvę nacionalizmo atvejų, Maskva veikiausiai būtų svarsčiusi sprendimą atsisakyti lietuviškosios nomenklatūros ir skatinusi įgyvendinti kitus regionalizmo variantus: jungti respublikas pagal ekonominius rajonus taip siekiant veiksmingesnio valdymo ir ekonominių rezultatų. Dar sovietinės valstybės ištakose būta rimtų svarstymų, ar reikalingos nacionalinės respublikos, ar nevertėtų labiau akcentuoti ekonominius rajonus. Francine'ės Hirsch (Francinės Hirš) tvirtinimu, prireikė nemažų V. Lenino ir J. Stalino pastangų, kol Georgijaus Piatakovo bei jo šalininkų ekonominio rajonavimo siūlymų buvo atsisakyta ir galiausiai

⁶³ Skirstymą į „minkštas“ ir „kietas“ tautiškumo priemones mokslinėje literatūroje įvedė T. Martinas, kalbėdamas apie sovietinę nacionalinę politiką J. Stalino valdymo laikotarpiu. T. Martin, *op. cit.*

pritarta etnoteritorinės federacijos principui.⁶⁴ Ekonominio teritorinio rajonavimo, išeinančio už nacionalinių respublikų ribų, idėjos kartkartėmis pasirodydavo oficialiajame diskurse, tiesiogiai grasindamos sovietinių respublikų titulinėms nomenklatūroms. L. Brežnevo valdymo laikotarpiu vis labiau pradėta akcentuoti ekonominių regionų svarba, o mažų sovietinių respublikų, kaip iš dalies atskirų ūkio valdymo vienetų, perspektyva kėlė abejonių. Sovietologas V. Vardys tvirtino, kad „grynai ekonominė sovietinės erdvės valdymo racionalizacija veda į centralizuojantį regionalizmą ir vidinė logika priešinasi etninio-nacionalinio principo pripažinimui savivaldoje“.⁶⁵ Todėl lietuviškoji nomenklatūra turėjo Maskvai parodyti, kad yra nacionalinių konfliktų, ir įtikinti, jog tik ji sugebės „nudrenuoti“ šį tautinį nepasitenkinimą. Taigi galima įžvelgti savotišką Maskvos ir lietuviškosios nomenklatūros kontraktą, nuo kurio vykdymo priklausė pastarosios politinis likimas. Net ir labai intensyvūs nacionalistiniai reiškiniai, pavyzdžiui, Romui Kalantai susideginus kilę neramumai Kaune, veikė lietuviškosios nomenklatūros naudai. Šie įvykiai neperkopė nomenklatūros nekontroliuojamos ribos, lietuviškoji nomenklatūra reagavo operatyviai, Maskvai ir visuomenei siekdama pristatyti šį įvykį kaip atsitiktinį, reikšmingų padarinių visuomenei neturintį negatyvų atvejį, užtikrindama, kad visiškai valdo situaciją. Romo Kalantos susideginimo pavaizdavimas kaip nestabilios psichikos asmens pasielgimas buvo veiksmingas lietuviškosios nomenklatūros nacionalizmo suvaldymo žingsnis, atitinkantis sovietinės valdžios taisykles ir dar nuo N. Chruščiovo valdymo laikotarpio egzistavusių antisovietinių reiškinų, kaip marginalinės ar kriminalinės veiklos, interpretaciją. Įvykis nomenklatūrai buvo naudingas tuo, kad jis Maskvai įrodė, jog nacionalizmas respublikoje tebėra gajus ir lietuviškoji nomenklatūra yra geriausia jo pasireiškimo tramdytoja.

⁶⁴ F. Hirsch, *Empire of Nations. Ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union*, Cornell University Press, 2005, p. 62–78.

⁶⁵ V. Vardys, Brežnevo tautybių politika ir Lietuva, *I laisvę*, 1974, Nr. 61(98), p. 19.

Taigi užtikrintas lietuviškosios nomenklatūros veikimas 1972 m. ir vėliau galėjo padėti A. Sniečkui išlikti pirmojo sekretoriaus poste iki pat mirties. Reikia turėti omenyje, kad dar 1967 m. pavasarį iškilus naujo respublikos vadovo skyrimo klausimui tuometis LKP CK pramonės sekretorius J. Maniušis pretendavo į šią vietą. Tačiau tuokart kompromisas buvo rastas: J. Maniušis sutiko eiti LSSR Ministrų Tarybos pirmininko pareigas.⁶⁶ Po neįvykusio A. Sniečkaus keitimo 1967 m. padėtis stabilizavosi, tiesa, klausimas nebuvo visiškai pamirštas. Istorinėje literatūroje pastebima, kad kadrių stagnacija neprasidėjo iš karto L. Brežnevui atėjus į valdžią 1964 m.: 1969–1974 m. Ukrainos KP CK pirmąjį sekretorių P. Šelestą pakeitė ilgametis L. Brežnevo pažįstamas Vladimiras Ščerbickis, negana to, reaguojant į didelius korupcijos mastus buvo pakeisti Kaukazo respublikų Azerbaidžano ir Gruzijos vadovai.⁶⁷ Šis sąjunginis kontekstas net ir L. Brežnevo grupuotę 1964 m. rėmusiam A. Sniečkui negalėjo būti visiškai saugus. A. Sniečkus buvo priverstas sumaniai balansuoti savo aplinkai užsimindamas apie planuojamą atsistatydinimą ir privačiuose pokalbiuose vis pasvarstydamas, kas galėtų būti jo įpėdiniu. Be to, Lietuvos pirmojo sekretoriaus sugebėjimas suvaldyti situaciją respublikoje pratęsė jo egzistavimą, rodė jo sugebėjimus, kurie buvo įvertinti Maskvoje.

Požiūris į A. Sniečkų akivaizdus iš laikraščio „Izvestijos“ korespondento informacijos apie 1972 m. įvykius. Ji redakcijos buvo persiųsta SSKP CK. I. Kasiukovas, turintis 7 metų darbo Lietuvoje patirtį, išsamiai aprašė ne tik Kauno įvykius, šurpiai atvaizduodamas juos kaip organizuotas, o ne stichiškas riaušes. Jis tvirtino, kad neramumuose dalyvavę apie 5000 žmonių: jie mėtė plytas, daužė vitrinas, sudeginę milicijos motociklą. Anot jo, per dvi su puse savaitės buvę užregistruoti dar keturi susideginimai respublikoje, o Kauno įvykių aidas pasiekęs 17 miestų ir rajonų, platinami antiso-

⁶⁶ A. Barkauskas, *Laikmečio įkaltai*, Vilnius, 2009, p. 301.

⁶⁷ The National Question in the Soviet Union under Leonid Brezhnev: Policy and Response, *Brezhnev Reconsidered*, ed. E. Bacon and M. Sandle, Palgrave Macmillan, 2002, p. 68.

vietiniai ir nacionalistinio turinio lapeliai laiptinėse, spaudos dėžutėse, jų galima rasti telefono būdelėse. I. Kasiukovas tvirtino, kad tai ne vienintelis nacionalistinis įvykis: laiške jis priminė tikinčiųjų parašų prie peticijos Vatikanui rinkimą, esą pasirašę apie 10 tūkst. žmonių, Brazinskų pabėgimą, Kudirkos bandymą sprukti. Laiško paraštėse SSKP CK darbuotojų pabraukimai rodo, į ką Centro funkcionieriai kreipė daugiausia dėmesio. Tokie pabraukimai, be minėtos peticijos, yra ties tvirtinimu, kad Kaune, kuriame gyvena dešimtadalis respublikos gyventojų, padaroma ketvirtadalis visų nusikaltimų, kad miestas tapo bausmę atlikusių valstybinių nusikaltėlių, kovojusių su sovietine valdžia, prieglauda. Centro atstovų dėmesį atkreipė ir autoriaus „atsakingas pareiškimas“, kad „pastaraisiais metais Lietuvoje nacionalizmas sustiprėjo ir įgijo įvairias formas. Pavyzdžiui, demonstratyvus atsisakymas aptarnavimo įstaigų darbuotojų kalbėti rusiškai, nors dauguma lietuvių gali kalbėti rusiškai“.⁶⁸

Pirmoje aštunto dešimtmečio pusėje SSKP CK sulaukė ir daugiau informacijos apie nacionalistinę raišką respublikoje. Antai, kaip matyti iš SSKP CK Organizacinio partinio skyriaus vedėjo pavaduotojo N. Peruno rašto SSKP CK, 1973 m. buvo „Pravdos“ redakcijos atsiųsta skaitytojų laiškų suvestinė, kurioje informuojama apie rusų diskriminaciją stojant į aukštąsias mokyklas, vien tik lietuvių kalba rašomus miestų gatvių pavadinimus ir skelbimus, nacionalizmo pasireiškimus Pabradės I vidurinėje mokykloje, ne vieną „buržuazinės“ vėliavos iškėlimą.⁶⁹ Tačiau aparatas į šias žinias reagavo ramiai: užuot organizavę nuodugną patikrinimą, SSKP CK aparato darbuotojai pasiklivė LKP CK sekretoriaus A. Barkausko patikinimu, kad faktai dėl rusų diskriminacijos aukštosiose mokyklose neatitinka tikrovės, kokių nors nacionalistinių pasireiškimų Pabradoje nenustatyta, o Šiauliuose pasitaikanti gatvių pavadinimų rašymą vien lietuvių kalba pasmerkė miesto Partinio komiteto

⁶⁸ I. Kasiukovo 1972 m. birželio (be dienos) laiškas „Izvestijų“ redakcijai, RGANI, f. 5, ap. 64, b. 54, l. 25–31.

⁶⁹ N. Peruno 1973 m. raštas SSKP CK, RGANI, f. 5, ap. 66, b. 109, l. 22.

biuras. Tiesa, pripažįstama, kad „buržuazinės“ vėliavos iškėlimo atvejų vis dėlto būta.⁷⁰

Labai panašios nuomonės iš savo aparato SSKP CK vadovybė sulaukė ir dėl minėto „Izvestijų“ redakcijos laiško. Ignoruodamas I. Kasiukovo tvirtinimą dėl Kauno įvykių masiškumo tas pats N. Perunas pažymyje SSKP CK vadovybei rašė apie „atskirus priešiškus elementus“, kurie „pasinaudodami psichiniu ligonių sieki sukelti jaunimą, organizuoti susirinkimus, suteikti įvykiams nacionalistinių pobūdį“. Esą dirbantieji pasmerkė šiuos veiksmus, daugelis darbininkų, tarnautojų ir studentų padėjo palaikyti visuomeninę tvarką. Nepritardamas I. Kasiukovo tvirtinimui dėl LKP CK veiksmų N. Perunas tvirtino, kad LKP CK biure 1972 m. gegužės 30 d. šio klausimo apsvaistymas buvo savalaikis ir pakankamas, įvykiai tinkamai įvertinti, o Kauno miesto Partijos komiteto sekretoriui Kazimierui Lengvinui nurodyti darbo trūkumai. Kiti I. Kasiukovo išvardyti „trūkumai“, klaidos nušviečiant istorinę praeitį, idėjiškumo trūkumai rašytojų kūrinuose esą yra žinomi LKP CK ir ji imasi būtinų priemonių.⁷¹

Didelis nacionalizmas ir antisovietinis nepasitenkinimas respublikoje lietuviškosios nomenklatūros buvo išnaudotas skiriant naują respublikos vadovą 1974 m. mirus A. Sniečkui, Maskvai bei jos atstovui – LKP CK antrajam sekretoriui Valerijui Charazovui peršant A. Sniečkaus aplinkai nepriimtina LSSR Ministrų Tarybos pirmininko Juozo Maniušio kandidatūrą. Ilgas A. Sniečkaus įpėdinio skyrimas liudija sudėtingą balansavimą tarp Centro siekių išlaikyti griežtą respublikos kontrolę ir lietuviškosios nomenklatūros noro pasilikti teisę turėti įtakos respublikos socialiniam, ekonominiam ir kultūriniam gyvenimui, o tai iš esmės reiškė galiojusio Maskvos ir lietuviškosios nomenklatūros kontrakto išbandymą. Savo inauguracinėje kalboje naujai „išrinktas“ LKP vadovas P. Griškevičius susirinkusiesiems pasakojo apie SSKP Centro Komitete

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ Omenyje turimi I. Kasiukovo nurodyti J. Avyžiaus romano trūkumai. 1972 m. rugpjūčio 4 d. raštas SSKP CK, RGANI, f. 5, ap. 64, b. 55, l. 32, 33.

jam išsakytus „tam tikrus pasiūlymus ir tam tikrus pageidavimus“ dėl būtinybės didinti pramonės gamybos produktyvumą, išsakytą nepasitenkinimą nacionalizmo raiška respublikoje. P. Griškevičius tvirtino: „Juk, žinoma, labai nemalonu, kad pastaruju metu kai kuriuose miestuose ir rajonuose pasireiškė negatyvūs reiškiniai. Ir štai net ir šiomis dienomis kai kur pasirodė antitarybinio nacionalistinio turinio lapeliai.“⁷² Šie P. Griškevičiaus žodžiai reiškia, kad sugebėjimas užgniaužti nacionalizmą iš esmės lėmė respublikos nomenklatūros politinį likimą. P. Griškevičiaus kaip ideologinio darbuotojo pasirinkimas buvo sąlygotas tiek vietos nomenklatūros vertinimų, o jis palankiausiai buvo vertinamas iš galimų kandidatų, tiek ir nacionalizmo grėsmės įvertinimo. Ne veltui „generalgubernatorius“ V. Charazovas, apklausęs 55 aukščiausiuosius respublikos nomenklatūros atstovus dėl kandidatūros į LKP CK I sekretoriaus pareigas, sąsiuvinyje pasižymėjo „modelį“, koks turi būti respublikos lyderis: „Respublikoje dabar svarbiausios problemos yra ne ekonomikos klausimai, o ideologijos klausimai: kova su įvairiomis nacionalistinėmis įtakomis, katalicizmu, internacionalistinis jaunimo auklėjimas, tautų draugystės stiprinimas. Turi būti žmogus, kuris tvirtai stovėtų šiose pozicijose ir gerai jaustų šiuos klausimus.“⁷³

Žinoma, negali tvirtinti, kad lietuviškoji nomenklatūra pati skatino kilti nacionalizmo protestus siekdama vėliau remtis jais ir parodyti Maskvai savo svarbą. „Suokalbčio su nacionalistais“ nebuvo, o patys partiniai veikėjai vargu ar samprotavo apie galimą tokių nacionalistinių veiksmų naudą jų galiai. Priešingai, reikėtų sutikti su teigimu, kad lietuvių komunistai nesiekė „išiūbuoti nepasitenkinimų valtį“⁷⁴, nes tai buvo per daug pavojinga. Be to, ir lietuviškosios nomenklatūros skirtis nuo Centro yra labiau analitinė

⁷² P. Griškevičiaus kalbos 1974 m. vasario 18 d. vykusiam LKP CK XIII plenumo medžiaga, LYA, f. 1771, ap. 249, b. 3, l. 8.

⁷³ V. Charazovo sąsiuvinis, S. Grybkausko asmeninis archyvas.

⁷⁴ W. A. Kemp, *Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union: A Basic Contradiction*, Palgrave, 1999, p. 164.

sąvoka, nei bandymas įrodyti mažai tikėtiną dalyką, kad lietuviškoji nomenklatura buvo prieš sovietinę sistemą. Lietuviškajai nomenklaturai buvo svarbu, kad nacionalizmo ekspresija neperaugtų į nekontroliuojamą masinį reiškinį, antraip tai būtų buvęs įrodymas, kad A. Sniečkus ir jo aplinka nesugeba suvaldyti situacijos. Be to, nacionalistinių įvykių raida ir jų užslopinimas buvo svarbus ir dėl sovietinės valdžios institucinės struktūros. Svarbus momentas buvo LKP CK ir KGB santykiai, nes nacionalizmo pasireiškimas grasino įkalti pleišta tarp šių dviejų svarbiausių kontroliuojančių institucijų. Nors literatūroje tvirtinama, kad A. Sniečkaus santykiai su respublikos KGB vadovais buvo puikūs⁷⁵, o ir kiti šaltiniai liudija KGB pirmininką J. Petkevičių buvus ne vien lojalų Lubiškai, bet ir turėjus stiprų lietuviškosios nomenklatūros tapatumą⁷⁶, dažnėjantys antisovietiniai reiškiniai galėjo lemti šių institucijų santykių lūžį ir institucinius konfliktus. Nacionalizmo reiškiniams išaugus ir kilus sunkiai suvaldomiems įvykiams, respublikos KGB vadovams galėjo kilti abejonė, kodėl ji privalo žlugdyti savo reputaciją Lubiankos akyse, būti jos vertinama neigiamai kaip nesugebanti imtis veiksmingų priemonių prieš nacionalistus.

Poreikis suvaldyti nacionalizmą respublikoje, Maskvos ir atskiros sovietinės respublikos interesų koordinacija buvo svarbūs SSRS žlugimui. Kalbėdami apie imperijos žlugimą vieni autoriai priežastimi laiko per didelės galios suteikimą nacionalinių respublikų elitui, kiti linkę labiau matyti nacionalistinių judėjimų poveikį.⁷⁷ Mano nuomone, kurią susidariau remdamasis pirmiau aptarta Maskvos biurokratijos, respublikos partinės valdžios elgsena ir KGB statistika, šiuos du veiksnius galima sujungti atskleidžiant

⁷⁵ V. Tininis, *Sniečkus: 33 metai valdžioje*, Vilnius, 1995.

⁷⁶ S. Grybkauskas, Stagnacinio laikotarpio lietuvių nomenklatura sovietinio „generalgubernatoriaus“ akimis: Petro Griškevičiaus skyrimo kolizija, *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 2.

⁷⁷ Daugiau apie galimas SSRS žlugimo priežastis žr. David Rowley, Interpretations of the End of the Soviet Union: Three Paradigms, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 2, 2, 2001.

jų tarpusavio priklausomybę. Galima plačiai kalbėti apie Baltijos respublikų poveikį SSRS žlugimui arba svarstyti, ar iš tiesų tautinis judėjimas, o ne ekonominės SSRS sąlygos, M. Gorbačiovo politika sužlugdė imperiją. Apsiribosiu vien teiginiu, kad nacionalistinis sąjūdis turėjo poveikį režimo žlugimui Lietuvoje. Tik kyla klausimas – koks nacionalistinis sąjūdis? Ar tautinės nomenklatūros įvykdyta Maskvos „išdavystė“, ar nacionalistiniai protestai? Atsakymas – ir viena, ir kita, nes be protestų, vykusių dar 1956 m. ir 1972 m., vargu ar būtų buvęs galimas nacionalinis komunizmas, o be šio – plati lietuviškoji nomenklatūra, kuri pirmoji SSRS atsiskyrė nuo sąjunginės Komunistų partijos 1989 m. per XX suvažiavimą. Lietuviškoji nomenklatūra buvo „užauginta“ ne vien sovietinės sistemos, bet ir lietuvių nacionalistinių protestų. Be jų nebūtų buvęs įmanomas LKP XX suvažiavimas net veikiant „Gorbačiovo faktoriui“ ar Sąjūdžiui. Ir nors B. Genzelis užsimena apie utilitaristinį A. Brazausko grupuotės veikimą ir jo duotą sutikimą atsiskirti tik esant LKP sąjūdžio grupės spaudimui rengiantis suvažiavimui ir jam vykstant, klausimas yra kiek kitoks: kaip *apskritai* A. Brazausko aplinka galėjo net pagalvoti apie galimybę atsiskirti nuo SSKP, kad ir koks didelis spaudimas buvo? Matyt, šio LKP XX suvažiavimo šaknys buvo išsiskverbusios būtent į nacionalinį komunizmą, jos siekė A. Sniečkaus aplinkos aktyvų veikimą 1974 m. norint, kad nebūtų išrinktas promaskvietiškas, silpnai lietuviškai kalbėjęs Juozas Maniušis. Šis branduolys pasinaudojo nacionalistiniais protestais, respublikoje esančiais antisovietiniais reiškiniais siekdamas išlaikyti tam tikrą autonomiją Maskvos atžvilgiu.

Be 1956 m. ir 1972 m. įvykių, KGB informacijų LKP CK ir Maskvai apie atskleistas antisovietines organizacijas, nacionalistinės literatūros platinimą, būtų sudėtinga kalbėti apie nacionalinio komunizmo galimybę, o kartu įsivaizduoti, kad galėjo įvykti kas nors panašaus, kas nutiko 1989 m. LKP XX suvažiavime. Vietos komunistai būtų net nebandę konkuruoti su Sąjūdžiu, o režimo arsenale paieškoję veiksmingesnių, „kietų“ persekiojimo priemonių.

Priešingu atveju, nesant nacionalistinių protestų, Maskva baudė vietinę nomenklatūrą už partikuliarizmo, t. y. nacionalizmo

pasireiškimus. Pagrįsti šį teiginį galima tiek sovietinės Lietuvos, tiek kitų respublikų pavyzdžiais. Bene labiausiai A. Sniečkaus pozicijos sušlubavo pirmoje septinto dešimtmečio pusėje⁷⁸, kai didelių antisovietinių protestų nebuvo. Nacionalinių komunistų valymas Latvijoje 1959 m. taip pat nebuvo masinių protestų ar kitų reikšmingesnių antisovietinių reiškinų padarinys. Įdomu, kad nacionalinių komunistų siekiams išplėsti savo teises Maskvos atžvilgiu įtakos turėjo Estijos pavyzdys. Tam tikra pradžia galima laikyti vieno iš nacionalinių komunistų lyderių Vilio Krūmiņšo (Vilio Krūminio) grįžimą iš Estijos partinio suvažiavimo 1954 m., kuriame buvo pasisakoma už būtinybę išplėsti respublikos teises, gamybos orientavimą respublikos vartotojų poreikiams ir būtinybę riboti migraciją į respubliką iš kitų sovietinių regionų. Neabejotina, kad V. Krūmiņšo ir E. Berklavo idėjos apie didesnę autonomiją nuo Centro ar Komunistų partijos sulatvinimą buvo šios respublikos gyventojų palaikomos, tačiau esminis dalykas buvo tas, jog iniciatyva ėjo iš pačios nomenklatūros, o „apačiose“ masinių protestų nebuvo.

Kitoje Pabaltijo respublikoje, Estijoje, kitaip nei Latvijoje, po J. Stalino mirties nebuvo kadru valymo, tačiau mūsų pateiktą nacionalistinių protestų poveikio nomenklatūrai modelį galima taikyti ir šiai respublikai. Anot estų istoriko Reino Taageperos (Reino Taageperos), tik Maskvos nenoras ar politinės valios trūkumas lėmė, kad šios respublikos J. Kabino vadovybė nebuvo išvalyta 1968 m.⁷⁹ Iš tiesų tais metais, kitaip nei Lietuvoje, vyko dideli studentų bruzdėjimai.⁸⁰ Tačiau partinė vadovybė nebuvo valoma. Vis dėlto pokyčiai Estijos vadovybėje prasidėjo 1978 m., mirus Estijos SSR Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui Arturui Vaderiui. Netikėtai daugeliui Estijos nomenklatūros narių Estijos KP CK pirmuoju se-

⁷⁸ V. Tininis, *op. cit.*, p. 168.

⁷⁹ R. Taagepera, *Estonia. Return to Independence*, Westview Press, 1993, p. 97.

⁸⁰ Estijos KP CK biuro posėdžio 1968 m. lapkričio 5 d. stenograma, Estijos valstybės archyvas, f. 1, ap. 5, b. 110, l. 2–14.

kreatoriumi buvo Maskvos paskirtas mažai patirties turėjęs, estiškai nekalbėjęs Karlas Voino. Esama tvirtinimų, kad toks paskyrimas brendo jau seniai, nes Maskva buvo nepatenkinta nacionalizmu respublikoje.⁸¹ Tačiau klausimas – kokių nacionalizmu, nes aktyvi disidentinė veikla šioje respublikoje prasidėjo pačioje aštunto dešimtmečio pabaigoje, o neramumai – devinto dešimtmečio pradžioje, veikiant Lenkijos įvykiams.⁸² Maskvos sprendimą paskirti sau palankesnę K. Voino'ą galėjo lemti Maskvos nepasitenkinimas buvusio vadovo J. Kabino veikla, kuris nuolat „derėdavosi su Maskva“ dėl respublikos autonomijos išplėtimo. Taigi, jei paskirdama K. Voino'ą Maskva ir nubaudė Estijos nacionalinius komunistus, tai ji taip padarė ne dėl vietos nomenklatūros nesugebėjimo kontroliuoti nacionalinį nepasitenkinimą respublikoje, kiek dėl šios partikuliarizmo. Priešingai, masinių protestų, tokių kaip 1956 m. Gruzijoje ar 1972 m. Lietuvoje, buvimas galėjo įtikinti Maskvą nesiimti drastiškų sprendimų dėl kadru, tačiau didžiausias Estijos studentų masinis protestas įvyko 1980 m. spalį, kai K. Voino jau vadovavo respublikai.

Spekuluoti galima nacionalistinio protesto parama (jeigu ji tokia būtų buvusi) Estijos nacionaliniams komunistams leidžia Gruzijos 1956 m. ir 1978 m. protestų pavyzdžiai. Anot J. Smith'o (Dž. Smito), yra liudijimų, kad 1956 m. protestus neoficialiai palaikė Gruzijos KP CK pirmojo sekretoriaus Mžvanadzės aplinka.⁸³ 1978 m. Tbilisyje kilus daugiataūkstantiniam studentų protestui dėl gruzinų kalbos valstybinio statuso panaikinimo, respublikos partijos CK pirmasis sekretorius E. Ševardnadzė ne tik jį suvaldė (kraujo nebuvo pralietas ir kalbai paliktas valstybinis statusas), bet ir sulaukė už tai paaukštinimo – tapo kandidatu į SSKP CK Politinio biuro narius.⁸⁴

⁸¹ T. U. Raun, *Estonia and Estonians*, Hoover Press Publication, 2001, p. 92.

⁸² *Ibid.*

⁸³ J. Smith, *op.cit.*

⁸⁴ S. Grybkausko 2011 m. rugsėjo 1 dienos interviu su E. Ševardnadze. Autoriaus archyvas.

Išvados

Taigi galima tvirtinti, kad be nacionalistinių protestų sovietinė federacija būtų subliuškusi, nes Kremlius mielai būtų pasinaudojęs galimybe labiau akcentuoti tautų suliejimą ir internacionalizmą, o ne tautų draugystę, jei tik būtų turėjęs tam politinės galios ir valios. Nomenklatūros partikuliarizmas, jos komunistinis nacionalizmas ar, kaip buvo sakoma oficialiame diskurse, vietininkiškumas rėmėsi, nors ir netiesiogiai, nacionalistiniais protestais ir dideliu anti-sovietiniu nepasitenkinimu nacionalinėse respublikose. Nebūtų buvę pasipriešinimo, Maskvai nebūtų reikėję „maitinti“ vietinės nomenklatūros, o federacinį valdymą būtų keitę sistemos prasme veiksmingesni regioniniai projektai, galbūt panašūs, kokius debatuose su V. Leninu ir J. Stalinu siūlė V. Piatakovas ir jo šalininkai dar prieš SSRS įkūrimą. Todėl atsakydami į klausimą, ar mūsų šiandienos nacionalizmas turi ir sovietinės „švelnios“ nacionalinės politikos paveldą, galime teigti, kad sovietinis tautinis „švelnumas“ buvo taktinis, determinuotas antisovietinio tautinio pasipriešinimo. Galima sutikti su N. Putinaitės tvirtinimu, kad sovietinis režimas ėmėsi respublikų kultūros plėtros siekdamas skatinti liaudinį, „etnografinį“ tapatumą tikėdamasis indoktrinacijos sėkmės, norėdamas per tuometinius kultūros kūrinius ideologiją „nuleisti į apačias“, gyventojus sudominti sovietine ideologija ir prie jos priartinti. Tačiau Krekliui nebūtų reikėję tokių didelių sąnaudų (pavyzdžiui, būtų pakakę verstinės iš rusų kalbos literatūros), jeigu jis būtų buvęs įsitikinęs, kad vien „kietomis“ saugumo ir partinės kontrolės priemonėmis sugebės valdyti situacijas. Lėmė ne vien Kremlius „gerumas“, bet ir nacionalistiniai sąjūdžiai bei protestai, kurie iškovojo teisę, nors ir ribotą, plėtoti savoms tautinėms kultūroms. Nomenklatūra ir (jei galima taip sakyti apie kūrėjus) kultūrinis istablišmentas tebuvo antriniai veikėjai, per kuriuos materializavosi tautinės kultūrinės savasties sovietmečiu paieškos. Todėl šiandieną, ieškodami tautinio „švarumo“ ir bandydami „nusivalyti“ sovietinį žmogų, mes galėtume atminti, kad ir tas „sovietinis lietuvis“ gyve-

no remdamasis ne vien ideologiniais režimo tikslais, bet ir nacionalizmo bei antisovietinių protestų logika.

Ši nacionalinio komunizmo partikuliarizmo ir nacionalizmo ekspresijos jungtis gali taikyti: buvę nomenklatūros veikėjai turėtų būti dėkingi disidentams, nes kaip tik dėl kilusių protestų jie galėjo „dirbti Lietuvai“, o pasipriešinimo dalyviai ir „nepaklusnios visuomenės“ nariai, užuot regėję vien nomenklatūros dviveidiškumą ir indoktrinacinius ketinimus, net tam pasitelkiant meninę kūrybą, plėtojant kultūrą gali matyti ir savo indėlį: kultūrinė, socialinė ir ekonominė plėtra buvo įmanoma tik esant abipusei sąveikai.

Saulius Grybkauskas

Anti-Soviet Protests and the Particularism of the Nomenclature. Interactive Effects of the Change in Lithuanian Nationalism

Summary

Part of the monograph deals with two seemingly contradictory phenomena, mass national protests and the relations with the Lithuanian nomenclature's national communism, at the same time as recognising a certain dialectical dependence. The author argues that Lithuanian national expression in society not only cultivated a dissatisfaction with the Soviet system, combining it with the experience of the anti-Soviet resistance, and encouraging non-cooperation with the regime, but it also encouraged the particularism of the Soviet Lithuanian nomenclature.

The mass protests that broke out in Lithuania in 1956 and 1972 were undesirable to the local nomenclature, because they threatened to lead Moscow to doubt the nomenclature's ability to control the republic. However, the expression of nationalism also let the Lithuanian

nomenclature demonstrate its indispensability to Moscow. This statement is based on the structure of Soviet national policy, discussing the concerns of the 'soft' Soviet nationalities policy expressed in literature. In the author's opinion, the expression of nationalism in particular reminded Moscow that the national question was still politically important, and the Soviet federal system, not other regional framework should be kept, at the same time as the titular nomenclature, should not be exchanged for other regional projects and imported functionaries. Without the national protests, the Soviet national framework would have been deflated, because the Kremlin would gladly have used its chance to put more emphasis on internationalism, blurring the differences between the peoples, and less on expressions of friendship between nations, if only it had had the political ability and the will. The particularism of the nomenclature, its communist nationalism, or, as was said in the official discourse, its localisation, invoked, albeit indirectly, national protests and a great anti-Soviet dissatisfaction at the level of the national republics. The Lithuanian nomenclature used the extent of the national expression at the centre of its particularism to strengthen and confirm its right to deal with the main issues in the republic.